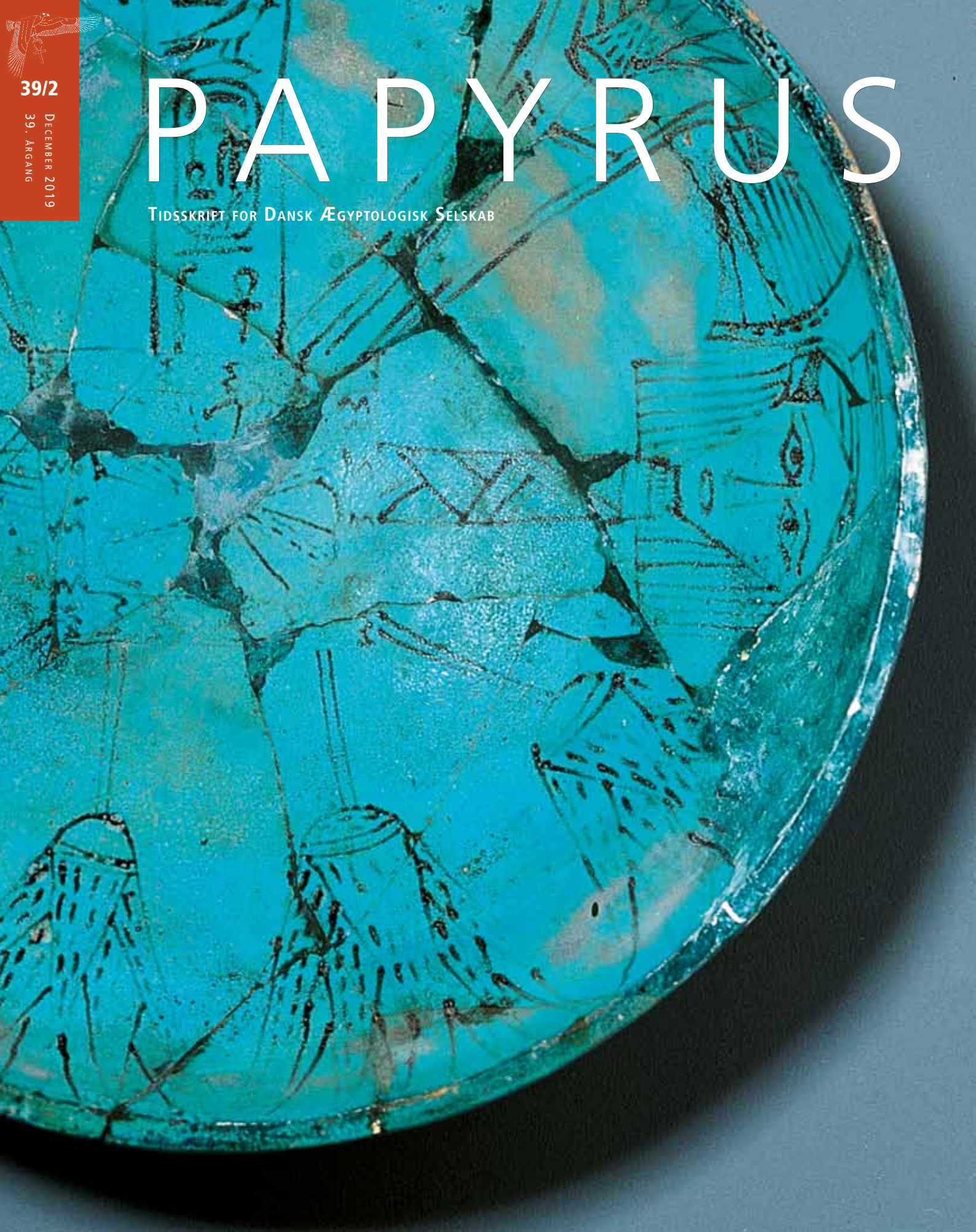


39/2

DECEMBER 2019
39. ÅRGANG

PAPYRUS

TIDSSKRIFT FOR DANSK ÆGYPTOLOGISK SELSKAB





Frøamulet i det nationale arkæologiske museum i Athen. Foto LM.

Frø i Kagemnis grav i Sakkara. 6. dynasti. Foto LM.

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær, cand. mag. i ægyptologi fra Københavns Universitet

Mette Gregersen, cand. phil., underviser på Folkeuniversitetet

Lise Manniche, mag. art., PhD, er tidligere ekstern lektor på Københavns Universitet

Rune Nyord, dr.phil. er Assistant Professor i oldægyptisk kunst og arkæologi på Emory University i Atlanta, Georgia

4 Tutankhamons evighed *Lise Manniche*

24 Verden i en skål. Bemalet fajance fra det Ny Rige *Rune Nyord*

32 Frøens rolle i det gamle Ægypten *Mette Gregersen*

44 To konferencer i London *Tine Bagh og Lise Manniche*

46 Siden sidst *Louise Alkjær*

ENGLISH ABSTRACTS

The eternity of Tutankhamun *Lise Manniche*

The funerary equipment of Tutankhamun reflects his options for his eternal life, and as usual in Egypt, there are several answers to one question: what did he expect, and how to deal with it? Some of the objects were not even made for him, but they do bear witness to the concepts valid at the time of his death. Some ten years had passed since the end of the Amarna period which, though officially put to rest, continued to make itself known, especially in a number of objects which were taken over from his predecessors. This applies to such iconic objects as the golden shrines protecting his mummy as well as to the wall decoration of the tomb that became his final resting place.

The world in a bowl. Painted faience of the New Kingdom *Rune Nyord*

The decoration of the so-called 'marsh bowls', found in tombs as well as temples, is fairly consistent in depicting a waterscape with plants and inhabitants which often relate

them to Hathor. The author suggests that the technique of decorating the faience, with the glazing emerging from the paste, reflects the moment of creation when the world appeared from the depths of the primeval ocean and crops sprouted from fertile soil. It bears witness to a communal process of emergence when, having been dissolved or concealed in matter (faience, inundation, soil), phenomena (glaze, marshes, crops) become a visual form on the glittering blue surface. With their multiple layers of interpretation the bowls are more than pretty ornaments.

The frog in Ancient Egypt *Mette Gregersen*

The author presents the history and significance of the frog from its appearance in sculpture in Early Dynastic times to its inclusion in the wall decoration of New Kingdom and Graeco-Roman temples. As a deity the frog appears from the Middle Kingdom as Heket, goddess of delivery, but also, depicted as a man with a frog's head, from Graeco-Roman times as one of the contributive elements in the creation of the world from the primeval ocean.

PAPYRUS udgives af

Dansk Ægyptologisk Selskab

c/o Carsten Niebuhr Afdelingen ToRS
Københavns Universitet Amager
Karen Blixensvej 4, bygning 10
2300 København S

Hjemmeside

www.daes.dk

DÆS e-mail

mail@daes.dk

Papyrus e-mail

lise@mannique.org

Bank

Danske Bank
1551-0007347383

Bestyrelse

Tine Bagh (formand)
Else Steenberg (sekretær)
Louise Alkjær
Diana H. Barfod (kasserer)
Paul John Frandsen
Mette Gregersen (næstformand)
Ole Herslund
Mette Holst
Merete Allen Jensen
Lise Manniche (Papyrusredaktør)
Elin Rand Nielsen (webmaster)

PAPYRUSredaktion

Lise Manniche (ansv.)
Louise Alkjær
Elin Rand Nielsen
Rune Nyord

Grafisk design

Merete Allen Jensen

Tryk

P.E. Offset, Varde

Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfat-
tere.

ISSN 0903-4714

Omslagsbilleder Fajanceskål i Ny
Carlsberg Glyptotek ÆIN 1699,
fundet under udgravninger i Abydos
i 1921-2. 23 cm i diameter. Foto Ole
Haupt. Frøamulet (x 4) i det natio-
nale arkæologiske museum i Athen.
Foto LM.

Redaktionelt



Samtidig med at et nummer af Papyrus ligger parat fra trykkeriet, skal der allerede tænkes på hvad det næste nummer mon skal rumme.

Inspirationen kommer fra forskellige side, helst i så god tid at forfatterne får en rimelig frist til at udføre opgaven. Til det foreliggende nummer havde der længe ligget en halv aftale om, at Mette Gregersen skulle skrive noget om frøer, et emne som hun havde præsenteret i et foredrag i DÆS. Som det ses er redaktøren gået målrettet efter frø-motiver på sine rejser i det forløbne år. Symbolikken mellem frø og vand (læs: urhavet fra skabelsesmyterne) ligger lige for, men det førte med ægypternes særegne sans for logik også til blandt andet at tildele en frø rollen som fødselsgudinde. Kunstnerne må have skullet strække deres fantasi ud over det sædvanlige for at få et frø-hoved til at sidde harmonisk på en menneskekrop. For en, der er opvokset med Kermit fra The Muppet Show, er det indlysende, at man kan lære at elske sådan et kontrafej!

Redaktøren havde i slutningen af 2018 fået nogle henvendelser om rådgivning til en britisk TV-dokumentar, der skulle handle om Tutankhamon og hans liv efter døden – et ganske kompliceret emne, som i den sidste ende ikke blev realiseret, i hvert fald ikke med min deltagelse. Efterfølgende spekulerede jeg over, hvad jeg egentlig ville have gjort, hvis det havde været mit helt eget projekt? Hvad var det Tutankhamon håbede på, og hvordan kom det til udtryk i hans gravudstyr? Og hvor meget af det udstyr var egentlig hans? Det blev til en Papyrus-artikel i stedet.

Rune Nyord er nu travlt optaget i sin nye stilling på Emory University i Atlanta, Georgia. Heldigvis havde han overskud til at skrive et bidrag ud fra sin igangværende forskning om de betagende skåle af turkisblå fajance, som vi også har et eksemplar af på Glyptoteket.

Deres udsmykning står i diametral modsætning til skålenes lille format, for den handler om hele det ægyptiske univers i skabelsens øjeblik, et emne, der på sær vis afspejler sig i selve fremstillingen af skålenes dekoration. Gennem Tutankhamons genfødselstanker er ringen på smukkeste vis sluttet tilbage til frøernes element.
LM

Kontingentet

betaltes bedst over netbank, men
det kan også ordnes i banken.

Betal til DÆS **reg.nr. 1551 kontonr. 7347383**,
vælg beløb og husk at skrive navn på betalingen.

Mødekalenderen findes på hjemmesiden under
punktet MØDER **www.daes.dk**

Medlemsbladet **PAPYRUS** sendes ud med
Bladkompagniet uden konvolut.

Hvis du af en eller anden grund ikke modtager det som
angivet i nyhedsmailen, er det vigtigt skrive til
mail@daes.dk, så det kan blive eftersendt.

Husk at meddele flytning og ændring af
email-adresse på **mail@daes.dk**
Ellers går du glip af Papyrus og
vigtige informationer.



Tutankhamons evighed

Lise Manniche

I ndtil d. 22. november 1922 lå Tutankhamon uforstyrret i sin grav i Kongernes Dal i sit eget menneskeskabte univers. Denne evighed kom til at vare omkring 3500 år. Så var freden forbi, og alle de redskaber, der skulle sikre ham et evigt liv, blev spredt og endte ude af sammenhæng på museer, i konservatorværksteder, ja endda på rejse i fremmede lande, fjernt fra hans egne jordiske rester, som de var blevet fremstillet og samlet sammen for at beskytte [fig. 1].¹

Kongerne før ham i det 18. dynasti fik en endnu mere krank skæbne. Det meste af deres gravudstyr er forsvundet, og kun deres mumier kom ved et lykketræf til at overleve. Til gengæld giver vægud-

smykningen i nogle af deres grave et entydigt billede af, hvad de forventede af evigheden: at rejse i solens båd gennem nattens tolv timer, hver eneste nat for altid, og at færdes blandt de relevante guder, primært Osiris, Hathor og Anubis. Enkelte overlevende genstande (som f. eks. *shabti*-figurer) antyder supplerende muligheder i form af en tilværelse i Osiris' selskab på de elysiske marker.

I ægypternes forestillinger om et liv efter døden er der to væsentlige stadier: 1) selve transformationen fra levende til død og genfødt og 2) den evige tilstand som man bliver transformeret til. Denne artikel handler primært om det sidste.² Tutankhamon fik flere tilbud om veje at gå efter døden. Det fremgår ikke blot af den ret summariske udsmykning af gravens vægge [fig. 2], men især af de fire gyldne skrin, der omsluttede kongens kister samt, sporadisk, af hans kister og mindre genstande i graven. Udvalget afspejler i al sin forskellighed det tankegods, der var gyldigt lige præcis på dette tidspunkt. At Tutankhamon står med det ene ben i Amarna-tiden gør ikke sagen enklere, for reminiscenser af den kan spores i de effekter, der blev lagt i graven

1 For en sammenfatning om Tutankhamons hjælpemidler til livet i det hinsides og processen med at komme dertil jf. en af de første i en uendelig lang række af publikationer: det banebrydende udstillingskatalog fra den første store Tutankhamonudstilling, der fandt sted i Grand Palais i Paris 1967: Christiane Desroches Noblecourt, *Toutankhamon et son temps*, Paris 1967, især s. 133-192. Lettere tilgængelig nu er Nicholas Reeves, *Bogen om Tutankhamon: kongen, graven, skattene* København 1993, især kapitel 3-5, samt, for en fornemmelse af stemningen omkring kongens død og begravelse, Christiane Desroches Noblecourt, *En faraos liv, død og genfødsel. Tutankhamon*, København 1963, s. 215-244, og om gravudstyret s. 245-274.

2 Redskaber til selve transformationen inkluderer bl.a. de to sorte statuer og de mange statuetter, skrin med symbolske genfødselsfremstillinger, store mængder salve i deres ornamentale krukker, den lille dobbeltkartoucheformede beholder, en "kornosiris" og de to fostre.





Fig. 1 Gravkammeret fotograferet efter at låget til det Første Skrin var fjernet. Koloreret fotografi af Harry Burton. © Griffith Institute, Oxford.

Fig. 2 Udsmykningen i gravkammeret. Fra venstre til højre syd, vest, nord, øst. Fra Desroches Noblecourt, *Toutankhamon*, planche efter s. 139.

Guld forekommer i forskellige nuancer, og fotografier påvirkes også af lysforholdene. Her har vi valgt ikke at harmonisere billedernes farver.

Hvor intet andet er nævnt er fotografierne taget af LM.



med ham.³ I det følgende vil jeg give et overblik over, hvad der blev prioriteret ved Tutankhamons begravelse, og hvordan og hvorfor visse genstande ser ud til at være genbrug.

Tutankhamons bedstefar Amenhotep III's grav og dens udsmykning fulgte i store træk tendensen fra det tidligere 18. dynasti. At dømme efter den måde, opgaven blev løst på i Tutankhamons grav, kan vi fiksere en ganske kort periode for hans begravelses forberedelse og forløb. Med hensyn til løsøret, der udgjorde kongens gravudstyr, tegner der sig et andet billede. Noget af det kan teoretisk set være påbegyndt fra den dag, han blev kronet, og forberedelserne fortsat løbende i de kongelige værksteder i alle de ti år, han sad på tronen, mens man forsøgte at samle trådene og udarbejde reviderede retningslinjer for en kongelig begravelse. Skulle man kopiere Amenhotep III's gyldne dage eller tage højde for en snes år med nye direktiver under hans søn Akhenaten og hans umiddelbare efterfølgere? Det er lang tid i en enkelt persons liv, og den må have sat sig spor blandt de veluddannede ægyptere. Halvfærdigt gravudstyr til overs fra forberedelser til tidligere gravsættelser er blevet tilpasset Tutankhamon med det resultat, at færdiggørelsen af en given genstand med afbrydelser kan have strakt sig over en længere periode, uden at dette forhold nødvendigvis efterlod sig synlige tegn såsom udraderede og ændrede kartoucher. Kronologien her er derfor kompleks, men det væsentlige i den foreliggende sammenhæng er, at den dokumentation, vi står med, blev anset for gyldig for Tutankhamons videre færd. Det kommer næppe som en overraskelse, at både Ra og Osiris er nøgleguder i denne sammenhæng, men der er visse forhold, der fortjener uddybende kommentarer.

Gravvæggen

I Tutankhamons grav har kun selve sarkofagrummet vægudsmykning (jf. fig. 1 og 2). *Vestvæggen*, opdelt i fire registre, er som taget ud af det tidligere 18. dynasti. Den udfyldes af en summarisk udgave af den første time af Amduat (kongernes traditionelle underverdensbog) med de tolv navngivne solbavianer, der beskytter solguden, og dermed kongen, under hans rejse, og billedet af guden i skibet, der i sin skarabæform som den opgående sol fore-



Fig. 3 Detalje fra et af Tutankhamons salvekar, hvor kongens evighed udmåles til "100.000 år" (haletudse på evighedsring under palmeribbe).

griber begivenhedernes gang. Den tilbedes af to mandsskikkelser betegnet som Osiris. Foran går fem guddomme, hvoraf den forreste er Maat, garant for den korrekt organiserede underverden.

Østvæggen afbilder selve begravelsesprocessionen med kongens mumie på en slæde trukket af unavngivne "venner" fra paladset, et almindeligt motiv i menige ægypters grave (dog uden deltagelse af hoffolk), men uhørt for en kongelig. De siger "Velkommen, oh gud, (gør) 'jordens beskyttelse'".⁴ Her illustreres en offentlig foreteelse, ikke mysterier fra kongegravens skjulte rum.

Nordvæggen viser i fuld højde tre episoder, som er de mest relevante i den foreliggende sammenhæng. Den er blevet gransket af Nicholas Reeves på fotografier i usædvanlig høj opløsning.⁵ Hvor de andre vægge er dækket af et lag gråligt puds, hvorpå den gule baggrund er påført, inden figurerne blev tegnet, blev de her udført på hvid baggrund, og den gule baggrund blev lagt på rundt om figurerne bagefter. Til højre siger teksten, at det er Ay, der udfører mundåbningsritualet på Tutankhamon i Osirisskikkelse. Et nøje studium af ansigtstrækkene overbeviste Reeves om, at det er Tutankhamon, der udfører ritualet på sin forgænger, Nefertiti. Ays kartouche har faktisk spor af Tutankhamons navn

3 For et overblik over dødetroen i Amarnatiden se Rune Nyord, 'Døden i Akhetaton' i Lise Manniche og Bo Dahl Hermansen (red.), *Fokus på Amarna. Akhenatons og Nefertitis univers*, Tidsskriftet Sfinx 2009, s. 95-122; Erik Hornung, *Akhenaten and the Religion of Light*, Ithaca og London 1995, s. 93-104.

4 *s3-t3* er et respektfuldt tilråb ved begravelsesritualer: Rainer Hannig, *Großes Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch*, Mainz 1995, s. 655.

5 Ang. det nyeste om udsmykningen af denne væg og dens relevans for Tutankhamon se Nicholas Reeves, 'The decorated north wall in the tomb of Tutankhamun (KV 62)', *Amarna Royal Tombs Project. Valley of the Kings. Occasional Paper No. 3*, 2019 (lagt på nettet 23. juli 2019) https://www.academia.edu/39903971/The_Decorated_North_Wall_in_the_Tomb_of_Tutankhamun_KV_62_The_Burial_of_Nefertiti_II_2019_

For et langt resumé se også Jeff Burzacott i *Nile Magazine* 22, nov.-dec. 2019, s. 47-61.

under. I den midterste gruppe står Tutankhamon med den “nubiske” paryk foran Nut, siger teksten, men hans dragt var tidligere en kvindedragt. Hele overkroppen og ansigtet er malet om, og kroppens proportioner er blevet meget uheldige. I gruppen til venstre siger teksten, at det er Tutankhamon og hans *ka* foran Osiris, der rækker hænderne ud af sine bandager for at anerkende kongens omfavnelse. Men *ka*-figuren var oprindeligt en kvinde: Osiris-figures ryglinje er rykket lidt tilbage, så der blev plads til Tutankhamon, der slet ikke stod der før (selv indskriften foran hans pande er klemmt ind), og Osiris har fået en tyk mave for ikke at ændre dens silhuet. Han har Nefertitis ansigtstræk. Også *ka*-figuren viste egentlig Nefertiti (kilten er restaureret i moderne tid).⁶

På *sydvæggen* kommer bagfra “den perfekte gud Nebkheprura” i sin levende skikkelse med sandaler og “poseparyk” med uræusslange, men uden gribben, og med tomme, nedhængende arme. Bag ham lægger balsameringschefen Anubis hånden på hans skulder.⁷ Hathor, vestens herskerinde, tager imod med livets tegn mod hans næse. Bag Anubis stod oprindeligt Isis og hilste på “ham som hun har født”, men udsmykningen forsvandt, da der blev brudt hul i væggen fra den anden side, og kun teksten står nu tilbage. At Isis var til stede i stort format på gravvæggen er en nyskabelse.⁸

Ændringer

Figurerne på nordvæggen er for det meste udført efter et (imaginært) net med 20 kvadrater som i Amarnatiden, hvor de øvrige personer passer på et med de gængse 18 kvadrater.⁹ Ays kontrafej passer bedre på en ung Tutankhamon end på en aldrende

konge (selv om han her spiller rollen som “søn”). De Osirisformede figurer har nok mere feminine træk, men i en Amarnasammenhæng var forskellen på mænds og kvinders kroppe dog mindre. Ansigtstrækkene minder mere om senere billeder af Nefertiti. Reeves argumenterer for, at det, der endte med at blive Tutankhamons gravkammer, oprindeligt var udsmykket som et gennemgangsrum, ikke som et endeligt gravkammer, for hans forgænger, Nefertiti. Osiris har, som det tit forekom hos guder, fået regentens, dvs. Nefertitis ansigtstræk.¹⁰

I denne sammenhæng vil jeg ikke gå ind i den løbende diskussion om hvorvidt der er et uopdaget kammer bag en af gravens vægge, men blot fastslå to kendsgerninger: 1) de afbildede handlinger er autentiske og blev tydeligvis anset for at kunne udfylde deres formål for Tutankhamon (fase 2) og angår derfor vejen til “hans” evighed [fig. 3], og 2) den oprindelige udsmykning (fase 1) er udført, inden Amarnatiden var helt afsluttet, ifølge det ovenstående med henblik på Nefertiti.

Fortællingen

Ud over den første time, hvor sejladsen med Ra og dens konklusion er antydnet, er der i udsmykningen ikke taget egentlig stilling til, hvad der skal foregå *efter* kongens transformation. Det indledende møde med Nut signalerer en himmelsk region, og det ømme møde med Osiris tilkendegiver symbiosen mellem kongen (= Ra) og Osiris i underverdenen, men ingen steder på væggen kaldes kongen selv en “osiris”. Tilstedeværelsen af den kongelige *ka* er usædvanlig her og kunne have taget sin inspiration fra Amenhotep III's rum i Luxortemplet, hvor den spiller en stor rolle i denne konges foryngelse i livet, ikke i døden.¹¹ Samtidig kan vi også fortolke de tre grupper af figurer på nordvæggen som en bekræftelse af Tutankhamons ubesværede adgang til de tre sektioner af det ægyptiske kosmos (læst fra højre): jorden, himlen og underverdenen. Den samlede

6 En *ka*-figur kendes ikke i udsmykningen af tidligere kongegrave, men kong Ay benyttede også motivet i lignende, men ikke identisk form i sin grav foran Nut og igen foran Hathor (Alexandre Piankoff i *MDAIK* 16, 1958, s. 247-251, pl. 24-25). Senere ses den kun i anden sammenhæng i royale grave (Ramesses III og prinsessegrav).

7 En usædvanlig detalje er, at gudens tæer er markeret på den yderste fod, ligesom hos nogle levende mennesker i slutningen af 18. dynasti. Det er kongens ikke.

8 Et fotografi fra rydningen af graven giver Isis og tre figurer kaldet “perfekte gud, Duats herre” bag ved: Reeves, *Bogen om Tutankhamon*, ill. s. 73. Isis er medlem af Nigudekredsen, som på de gyldne skrin siges at dvæle i underverdenen. Hun er også en af de fire gudinder, der beskytter kongens kanopeskrin.

9 Illustreret i Reeves, *Bogen om Tutankhamon*, s. 74.

10 Om det ikke så ofte omtalte dilemma, at en kvinde i genfødselsfasen optræder som en mand (en osiris) se Kathryn M. Cooney, ‘The problem of female rebirth in the New Kingdom: the fragmentation of the female individual in her funerary equipment’ i Carolyn Graves-Brown (red.), *Sex and Gender in Ancient Egypt*, Swansea 2008, s. 1-26.

11 Lanny Bell, ‘Luxor temple and the cult of the royal ka’, *JNES* 44/4, 1985 s. 251-294. Med den senere indsættelse af figuren i midten ville den tredje figur her dog kræve en forklaring, og man har valgt at gå med den mest nærliggende klon af kongen: hans *ka*.

udsmykning af kammeret er på den måde narrativ og logisk, idet den afbilder 1) afskeden med livet på jorden, 2) overgangsritualet hvor kongens krop gøres funktionsdygtig igen, 3) introduktionen til de himmelske regioner, 4) foreningen med Osiris, og summarisk (med første time af Amduat) 5) den naturlige rejse. Scenen med Anubis og Hathor på sydvæggen, tilsyneladende udført i særlig hast,¹² og yderligere med bevægelsen i modsat retning, idet Hathor skal stå med ryggen mod vest, hendes hjem, synes mere som en eftertanke, inspireret af netop de to guder, der hyppigt afbildes både i kongelige og private grave. Denne og væggen med begravelsen udfylder kun $\frac{3}{4}$ af væggens højde, enten for at nedprioritere emnerne, eller fordi der ellers ikke ville have været plads nok i bredden til det planlagte motiv.

Gravudstyret

DE GYLDNE SKRIN

De fire gyldne skrin (nummereret 1-4 udefra og indrummer de mest udførlige og sammenhængende illustrerede beretninger om kongens planlagte, evige liv.¹³ Det drejer sig primært om tre kendte grupper af illustrerede tekstsamlinger (Amduat, Dødebogen og Bogen om Himmelkoen) og en mindre kendt (bogen om foreningen af Ra og Osiris).¹⁴ I og med at alt dette materiale fra Tutankhamons bedemænds side er blevet redigeret sammen fra forskellige kilder, er det langt fra et entydigt billede, der tegner sig, og vi skal som så ofte vænne os til, at der er flere svar på samme spørgsmål, her: hvad var det kongen ønskede sig efter døden?

12 Bl.a. bemærket af Desroches Noblecourt, *Tutankhamon*, s. 149 og Reeves, *Bogen om Tutankhamon*, s. 71.

13 Først udgivet af Alexandre Piankoff, *Les chapelles de Tout-an-kh-amon II*, MIFAO 72.2, Cairo 1952 (online <https://archive.org/details/MIFAO72.1>) (de fleste hieroglyfiske tekster, uden oversættelse men med nogle noter til parallel; med udvalgte stregtegninger i MIFAO 72.1, Cairo 1952; *id.*, *The Shrines of Tutankhamun* (Bollingen Series 40), Princeton, N.J. 1955 (uden hieroglyftekster og noter). For en overskuelig gennemgang af udsmykningen af skrinene se Mette Gregersen, 'De fire store skrin fra Tutankhamons grav', *Papyrus* 32/1, 2012, s. 14-29. Se også beskrivelsen i Desroches Noblecourt, *Tutankhamon*, s. 259-264 samt Lise Manniche, 'Deconstructing the Second Golden Shrine of Tutankhamun' (konferencepublikation i trykken i Cairo).

14 Derudover optræder i udsmykningen et større antal afbildede guder og "dæmoner", der giver supplerende oplysninger, og som hver især har en rolle at spille (ikke behandlet her).



"Bogen om det skjulte kammer"

Både Tuthmosis III og Amenhotep II havde fået en komplet udgave med sig af "Bogen om det skjulte kammer", nu bedre kendt som Amduat ("Det der er i Underverdenen", dvs. det der foregår i de tolv natteimer, når solen er væk), i to forskellige billedredaktioner tilpasset deres gravkamres forskelligartede, arktitektoniske form.¹⁵ Amenhotep III fik uddrag af 2. + 3. time. Hos Tuthmosis IV var der tilsyneladende ikke tid til at male en Amduat, men vi har kongen ansigt til ansigt med de andre relevante guddomme ud over Ra (Osiris, Anubis og Hathor). Amenhotep IV/Akhenaten gik som bekendt i slutfasen andre veje i sin nye by og dens gravplads langt ude i ørkenen.

På Tutankhamons skrin finder vi uddrag af Amduat på ydersiden af det Tredje Skrin: på den venstre langsides slutningen af 1. time (jf. ovenfor) + 2. time, som bl.a. handler om forplejningen og begyndelsen af solgudens sejlads [fig. 4], og på den højre langsides af samme et resumé af, hvad der sker i 6. time, hvor solguden er nået til urhavet. Det vigtigste øjeblik, hvor Ras *ba* (mobile sjæl) forener sig med Osiris' krop i dybet, som er inkluderet i andre

15 Mette Viking, 'Turen går til Amduat', *Papyrus* 22/1, 2002, s. 11-27. For en overskuelig præsentation af samtlige underverdensbøger se Erik Hornung, *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, Cornell University 1999.



Fig. 4 Amduat med skib på højre langside af det Tredje Skrin.

eksemplarer, er ikke illustreret i Tutankhamons udgave. Det er som om man (af pladshensyn?) enten har udredigeret hele den højre side af de tre registre, der viser Osiris som løven “Tordenstemmens tyr” og som liggende mand med skarabæ på hovedet, eller har ræsonneret, at udsmykningen på det Andet Skrin erstatter det (se nedenfor). Vi ser yderligere symboler på alle tidligere ($3 \times 3 = 9$ = uendeligt antal) konger, der har haft held med genfødslen netop fordi de, i analogi med Ras forening med Osiris, er nået frem til dette punkt. Det er endnu ikke sket for andre guddomme i det øverste register, der er afbildet hverken liggende eller stående, men “siddende på ingenting” [fig. 5].¹⁶

I illustrationer af solgudens rejse i Amduat er kongen aldrig med ombord i skibet, selv om det er det, der er det egentlige formål: at kongen skal følge Ra og gennemgå de samme udfordringer for til sidst at opnå den samme forløsning som guden i form af genfødsel som den opgående sol/skarabæen/solbar-net. På indersiden af kongens Andet Skrin ser vi rent faktisk kongen om bord i solgudens skib, men den ledsagende tekst er ikke fra Amduat, men fra Dødebogens kapitel 134 (se senere) [fig. 6].



Fig. 5 Guder uden stole. Amduat på højre langside af Tredje Skrin.

Fig. 6 Kongen om bord i solgudens skib. Indersiden af Andet Skrin. Fra Piankoff, *The Shrines*, pl. 44.

16 Under en konference på ToRS i maj 2018 blev dette malende udtryk “sitting on nothing” brugt adskillige gange. Stillingen vil være bekendt for yogadyrkere.



Fig. 7 Venstre
langside af det
Andet Skrin.

Fig. 8 Højre lang-
side af det Andet
Skrin.

”Bogen om foreningen af Ra og Osiris”

Blandt de mange kilder i Tutankhamons grav, der indikerer hvilken skæbne, der ventede ham i det hinsides, giver denne sjældent forekommende tekst på de to ydre langsider af det Andet Skrin den mest udførlige og sammenhængende beretning (herefter blot kaldt ”Bogen”) [fig. 7 og 8]. Den er blevet nøje studeret af John Colemann Darnell.¹⁷ Han har påvist, at teksten har rødder helt tilbage til det 17. dynasti, måske længere endnu. Teksten er skrevet med kryptografisk skrift, dvs. at hieroglyfferne har en anden lydværdi end de plejer. Yderligere adskiller de sig fra andre tekster på skrinet ved ikke at stå i markerede kolonner [fig. 9]. Mærkeligt nok skulle brugen af kryptografi ikke fuldstændig sløre budskabet, men gøre det mere enkelt at forstå for de indviede (således Darnell, der med støtte i sine forgængeres arbejde endeligt knækkede koden). Systemet kendes muligvis helt tilbage fra Mellemste Rige og ser ud til at have været særligt populært under Amenhotep III.

Der findes versioner af denne ”Bog” på væggene i Ramesses VI’s og IX’ grave, og alle tre har sandsynligvis kopieret samme, bærbare forlæg. Som den beskrives, har underverdenens topografi især træk fælles med ”Hulebogen”, men synes mindre struktureret. Den udmaler Ras natlige rejse, hvor hans lys illuminerer de huler, hvor de ulykkelige døde opholder sig med hovedet nedad. Disse forhold

udbedres, når ”disse guder” (som de betegnes) oplades med solens lys og energi, efterhånden som Ra passerer forbi.

For så vidt som man kan tale om en begyndelse på et cyklisk koncept, indledes solgudens rejse gennem hulerne i underverdenen på den venstre yderside af det Andet Skrin, hvor de døde venter, og Ras lys går ind i deres kroppe. ”Du skal leve som Ra hver dag. De står bag dig” er teksten til scenen i nederste, højre hjørne, hvor Isis og Neftys flankerer solens *ba* med vædderhoved på en pæl [fig. 10]. Denne ”du” er ”Bogens” bruger, i dette tilfælde Tutankhamon. Midt i panelet i fuld højde er solgudens *ba* i sin skive allerede visuelt integreret i Osiris’ krop. Slangen foroven og forneden symboliserer det evige kredsløb. Teksten øverst i *mehen*-slangens krop bekræfter det: ”tilbedelse af den der går i ring” [fig. 11] og, forneden, ”den, der går i ring, er Ra/solskiven”. Illustrationen er en variation af et koncept, som vi finder 100 år senere i Nefertaris grav i Dronningernes Dal. Om en og samme figur hedder det her: ”Dette er Osiris, der dvæler i Ra” og ”Dette er Ra, der dvæler i Osiris”.¹⁸ Budskabet er krystalklart: de er to guddomme i samme krop og kan hver især aktiveres efter behov.

På den højre langside af det Andet Skrin belæres vi om flere positive resultater af solgudens besøg. Teksterne lyder typisk således: ”Disse guder (de døde) er således: det er Ras lys, der går ind i deres kroppe. Når han kalder, følger de efter.” De, der har tabt

17 *The Enigmatic Netherworld Books of the Solar-Osirian Unity: Cryptographic Compositions in the Tombs of Tutankhamun, Ramesses VI, and Ramesses IX*, Orbis Biblicus et Orientalis 198, Göttingen 2004, kapitel 3: ’The Second Shrine of Tutankhamun’.

18 Erik Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt. The One and the Many*, Cornell University Press 1982, s. 93-95, pl. 1.



Fig. 9 Kryptografisk skrift over et billede af solguden, der er “gået ned i jorden”. Højre langside af det Andet Skrin.



Fig. 10 Isis og Neftys beskytter solguden, der ses som dens *ba* med vædderhoved inden i en solskive, hvorfra lyset strømmer ud. Nederst til højre på venstre langside af det Andet Skrin.



Fig. 11 Solgudens ansigt omkranset af *mehen*-slangen på venstre langside af det Andet Skrin.

hovedet, får det tilbage [fig. 12]. De salige rejser sig fra *mehen*-slanger, og solen vender tilbage til Nuts krop. I nederste register, næstyderst til højre, får vi en vigtig oplysning: “Disse guder er således, idet de søger de store mysterier og ser kong Nebkheprura, givet liv som Ra evigt.” Kongens navn og titel er i normal skrift, resten i kryptografi, og det er Darnells fortjeneste at have forstået “kongen” som det grammatiske objekt for det, guderne ser, ikke blot som en løsrevet etiket, som det ellers er tilfældet med teksterne i normalskrift. Hermed har vi fået



Fig. 12 Nogle af de ulyksalige døde har fået deres hoved tilbage øverst til højre på højre langside af det Andet Skrin.

involveret kongen som aktiv deltager – ligesom solguden selv. Nederst til venstre ligger Ras og Osiris' mumieformede skikkelser [fig. 13].

Yderst til venstre har vi et næsten spejlvendt motiv i fuld højde, der viser fire tyrehoveder, der netop repræsenterer Osiris [fig. 14]. Solgudens *ba* med væderhoved og de lovprisende arme står to gange indeni dens solskive, der sættes i bevægelse af to par lange arme. Mellem dem er indsat en stor "etiket" i normalskrift, der, uden at det er en integreret del af "Bogen", sætter punktum for alt det foregående [fig. 15]:

Osiris konge, herre over De To Lande
Nebkheprura skal være retfærdiggjort hos
den store Nigudekreds

Det skal dog siges, at Darnell har scenen nederst i højre hjørne som slutningen, der igen leder til begyndelsen, for her drejer det sig om, at Ra vender tilbage til Nuts krop [fig. 16]. På den måde kan vi begynde forfra, og det cykliske = evigheden er udstykket. Man kunne undre sig over hvorfor man ikke blot koncentrerede sig om Ras/kongens eget kredsløb, men alle statisterne er nødvendige for at demonstrere, hvor højt barren er sat for kongen i identifikation med den almægtige solgud.¹⁹

Bogens layout

Samtlige illustrationer i "Bogen" adskiller sig fra den bedre kendte Amduat, hvor solgudens natlige rejse foregår om bord på et skib i et landskab fuldt af farer. I "Bogen" er selve foreningen mellem Osiris og Ra illustreret. Fælles for dem er, at brugerens (kongens) navn ikke er en integreret del af teksten, modsat de masseproducerede Dødebøger, hvor tom plads tog højde for senere indsættelse af kundens navn. "Bogen" blev "personaliseret" ved den noget forcerede indsættelse af nogle "etiketter" med kongens navn midt i fremstillingen.

Vi kan prøve at forestille os forlægget til denne bog, og det materiale som den ansvarlige kunstner,



der stod for layoutet, havde til rådighed. Hvis vi sammenligner med Amduat, der på gravvæggen som slangen så at sige bider sig selv i halen, ville vi forvente en cyklisk fremstilling, der også i sin op-sætning illustrerer sit formål. Hvis vi indledningsvis sætter illustrationerne på de to sider af kapellet i forlængelse af hinanden i begge ender med retning med uret og med "begyndelsen" til højre, opdager vi straks, at registrenes højde ikke passer sammen.²⁰ De to øverste af begyndelsen kan ganske vist bringes til at flugte, men så er det nederste for højt. Hvis man fjernede de kryptiske tekster fra deres plads og satte dem i stedet for kapitel 1 og 26 af Dødebogen,

19 Tak til Rune Nyord for denne supplerende kommentar: Jf. måske også Jan Assmanns konstellationsbegreb (f.eks. i *Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1991, s. 21-22 *et passim*), hvor ægyptiske guder – og særligt solguden – ikke så meget er defineret ved en indre essens, men derimod gennem de mange forhold, de indgår i. Ifølge denne tankegang kan man simpelthen dårligt forestille sig en solgud abstraheret fra hans livgivende rolle i forhold til de mange andre dele af kosmos, han interagerer med.

20 Hornung, *Afterlife*, s.78 antyder, at der simpelthen kunne mangle noget her?



Fig. 13 Ra og Osiris hver for sig, omgivet af slanger nederst til venstre på venstre langside af det Andet Skrin.



Fig. 14 Osiris som tyr afbildet fire gange til venstre på højre langside af det Andet Skrin.

Fig. 15 Indskrift i normalskrift til venstre på højre langside af det Andet Skrin.



Fig. 16 Solskiver i Nuts kroppe nederst til højre på højre langside af det Andet Skrin.

ville det lige gå an. I den anden sammenføjning vil evt. forskelle i registrenes højde være maskeret af den lodrette scene med armene, der optager panelets fulde højde. Under alle omstændigheder er scene 8 (Darnells slutning) ikke anbragt på sin logiske plads i forløbet.

Dette kunne få os til at overveje, om den faraoniske grafiker også har improviseret med tilføjelsen af passagerne fra Dødebogen, og om der er nogen realistisk grund til at tro, at “Bogens” tekst altid har været knyttet til Dødebogen?²¹ Yderligere er de fleste andre undervedsbøger, vi har, anbragt på indervægge, altså inde i et rum. Alt dette efterlader en med et indtryk af, at denne bogs tekst og illustrationer enten 1) ikke var beregnet til at udsmykke ydersiden af et skrin som dette, men er blevet udformet på et tidligere tidspunkt til en gravsættelse af et andet format eller, alternativt, 2) at den blev redigeret af en kreativ grafiker specielt til Tutankhamons. Især den venstre langside synes voldsomt manipuleret med sine tre meget forskelligartede tekster. Uden Dødebogen er dens komposition ellers ganske homogen. I Ramses VI's og IX' grave er “Bogen” frigjort fra Dødebogen.

Dødebogen på det Andet Skrin

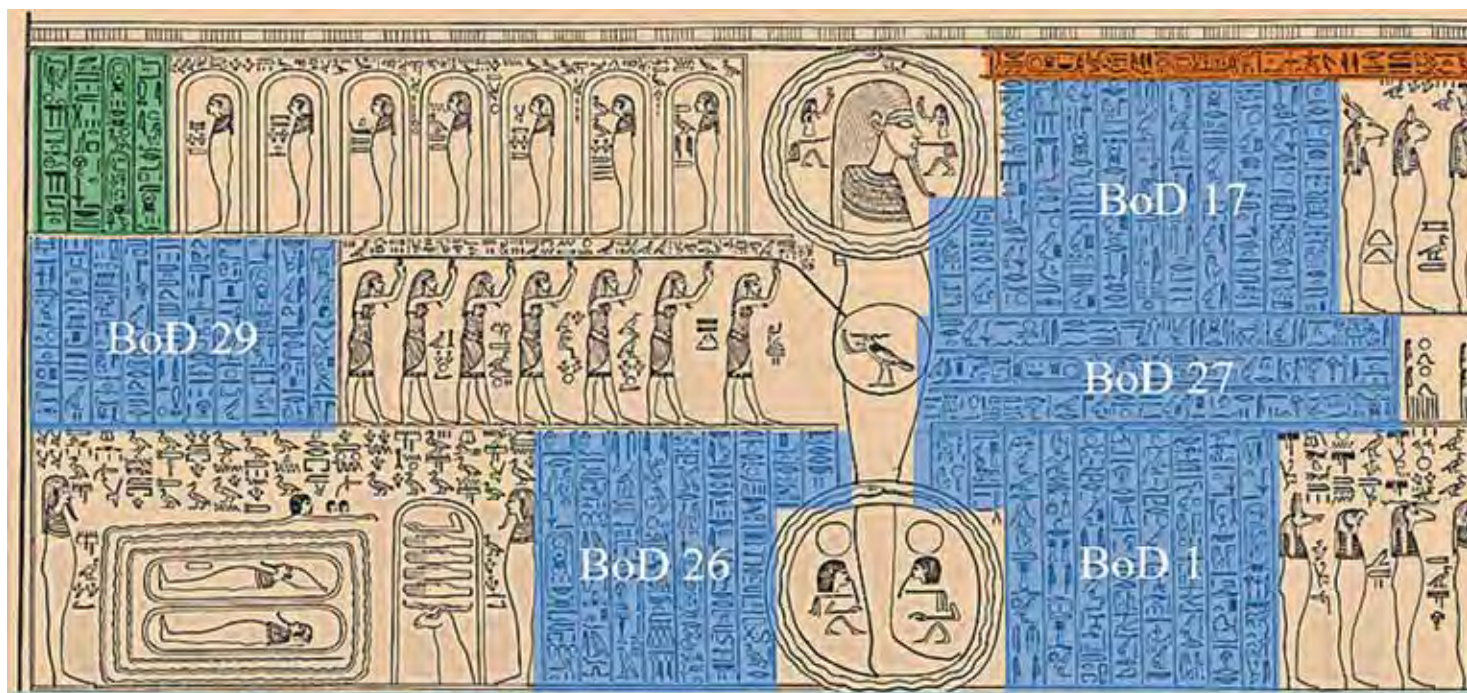
En Dødebog på papyrus blev inden det 19. dynasti udelukkende anvendt af ikke-kongelige personer.²² To urørte grave fra 18. dynasti i Kongernes Dal tilhører sådanne højtstående personer, og de havde begge en prægtig Dødebog med sig.²³ Da ingen andre royale grave i Kongernes Dal har undgået plyndringer, ved vi dog ikke, om der kunne have været en sådan Dødebog med i gravudstyret. Der findes hundredvis af Dødebøger fra de halvandet tusind år, den var i brug, med stort set samme tekst, men i forskelligt udvalg. På Første og især Andet Skrin finder vi dele af Dødebogen.

Uddrag af hele fem kapitler af Dødebogen er indsat forskellige steder i “Bogen”, men kun på den

21 En inspirerende parallel blev en dag givet af vores Papyrusgrafiker Merete Allen Jensen, der først på et sent stadium i hele processen med arbejdet på Papyrus rent faktisk nærlæser teksten. Det vigtigste for hende er at få billederne placeret i en passende størrelse i den rigtige sammenhæng.

22 Hele Dødebogen findes i oversættelse og med utallige illustrationer i Raymond O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Book of the Dead*, London 1972.

23 Maiherpra, viftebærer på kongens højre side og opvokset med prinser, og Yuya, svigerfar til Amenhotep III. Begge er udstillet på museet i Cairo (Tahrirpladsen).



venstre langside [fig. 17], som drejer sig om den første halvdel af solgudens natlige rejse. Ingen af teksterne er ledsaget af deres sædvanlige illustrationer, ej heller har teksterne nogen direkte relation til det, der omgiver dem. Hvis Dødebogen altid har været knyttet til “Bogen”, ville det være en indikation af denne bogs alder, da Dødebogen selv kan spores tilbage til 17. dynasti, men det er svært at påvise med sikkerhed, at de rent faktisk er blevet til på samme tid. I en Dødebog har vi undertiden mulighed for at lytte til de replikker, som den afdøde, i dette tilfælde Tutankhamon, selv skal fremsige, når det kræves. Den udgør dermed en enestående drejebog, som kongen kan referere til, og som kan give ham tryghed på rejsen, hvis hukommelsen skulle svinge. Det er uddrag af kongens store tale, der demonstrerer hans nyttigste redskaber: viden og rettidig omhu. Det allervigtigste budskab synes at være identifikationen af den afdøde konge med Ra, hvor han kan sige: “Jeg er Ra!”

KAPITEL 1 (nederst)

Her præsenterer guden Thot den afdøde (Tutankhamon) for “Vestens Tyr” (Osiris).

KAPITEL 17 (øverst)

Et citat hvor Ra hylles som skabergud med forklarende ord lagt i den afdødes (Tutankhamons) mund:

“Jeg er Ra i hans tilsynekomster, dengang han begyndte at herske over det han havde skabt. Hvem er han? Ra i begyndelsen, da han begyndte at herske over det, han havde skabt... Jeg er den store gud, der skabte sig selv. Hvem er han? Den store gud, der skabte sig selv, er vandet – det er Nun, gudernes fader. Andre siger: det er Ra, der skabte sine navne – Nigudekredsens herre. Hvem er han? Det er Ra, da han skabte sine navne ud af sine lemmer.”

Teksten nævner også, at scenen sat i Hermopolis, byen i Mellemægypten ikke så langt fra Amarna, hvor en af de vigtigste skabelsesberetninger blev lokaliseret: den der involverer en lotusblomst, der flyder på urhavet, hvoraf den unge solgud kom frem (dette vigtige øjeblik er markeret i Tutankhamons grav af den kendte træskulptur). At der fokuseres på Hermopolis fremfor Heliopolis i nord (hvor Nigudekredsen stammede fra) kunne forklare netop dette valg af tekst på dette tidspunkt.

KAPITEL 26 (nederst)

er beskrivende og ikke formuleret som en replik. Tutankhamon er objekt, ikke subjekt. Som også de følgende kapitler 27 og 29 handler det om hans hjerte, og kongen er nævnt ved navn. Det understreges her, at kongen er i besiddelse af sin intellektuelle kraft, der er lokaliseret ikke i hjernen, men i hjertet.



Fig. 17 Dødebogen (blå) på venstre, ydre langside af det Andet Skrin. Normaltekst er grøn, dedikations-teksten orange (BoD = Dødebogen). Dias fra foredrag af LM i DÆS 13.9.19.

KAPITEL 27 (midt)

står sammen med kapitel 26 i umiddelbar nærhed af det store billede af Osiris' mumie og Ras *ba* i solskiven. Her er det Osiris, der anmodes om at vise kongen nåde på dommens dag:

“Oh du, der røver hjerter og river hjerter ud, der danner en mands hjerte ud fra hans gerninger, uden at han ved hvad du gør. Vær hilset, evigheds herre, der etablerer varighed. Tag ikke osiris kong Nebkhepruras hjerte i disse hans års hjerte, der er i ham. Skab ikke et hjerte, der taler onde ord. For hans hjerte tilhører en, hvis navne er store, den store gud, der taler gennem sine lemmer, som har sendt sit hjerte ud af sin krop.”

KAPITEL 29 (til venstre midt) fortsætter:

“Vig bort, du budbringer fra enhver gud! Er du kommet til dette hjerte tilhørende osiris kong Nebkheprura, der tilhører de levende? Man vil ikke give dig dette den levendes hjerte.”

Det er påfaldende, at der trods dette fokus på kongens hjerte ikke blev fundet en egentlig hjerTEAMULET i hans gravudstyr. Det er endnu mere sært, at hans hjerte ikke blev lagt tilbage i hans krop efter at have undergået separat balsamering.²⁴ Om grunden kan der kun

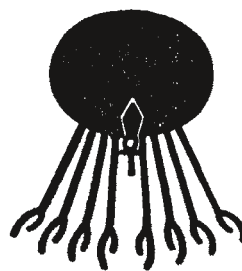


Fig. 18 Hieroglyf af solskiven med stråler og hænder. Tegning fra Piankoff, *The Shrines*, lettere korrigeret ifgl. et fotografi.

gisnes, men det må formodes, at de, der havde ansvaret for udsmykningen af det Andet Skrin, tog det for givet, at hjertet ville være til stede i kongens krop og lagde stor vægt på dette.

Andre passager fra Dødebogen

På dørene af det Første Skrin og på loftet af Andet Skrin er der yderligere uddrag af kapitel 1, og den indre bagvæg optages af kapitel 17, som også udfylder tre indervægge af det Fjerde Skrin. På både inder- og ydersiden af bagvæggen af det Andet Skrin springer det i øjnene, at ganske mange af soldeterminativerne og horisonter med sol er forsynet med et hængende *ankh*-tegn, hvilket især, men dog ikke udelukkende, ses i Amarna-tiden. (På loftet ses dette også i ordet for “evighed” *nhh*).

Derudover er der i udsmykningen af Første og Andet Skrin sakset andre lange passager fra Dødebogen, som man har anset som nødvendige for kongen:

KAPITEL 130 (Andet Skrin, venstre indre langside)

Om solgudens rejse og kongens assistance ved at slå Apopis-slangen ihjel på vej mod solopgangen. Under udformningen af dette kapitel sneg der sig en enkelt detalje ind, der giver et fingerpeg om, hvornår den er blevet overført fra en papyrusrulle til dette skrin. Hele denne væg ser ganske traditionel ud, men en af hieroglyfferne viser en solskive med stråler, der ender i hænder [fig. 18] (i stedet for en skive kun med stråler). Den determinerer ordet “at stå op” om solen. Der således håndgribelige tegn på, at i hvert fald to af kapitlerne (17 og 130 på indersiden af Andet Skrin) er blevet kopieret over af en kunstner skolet i Amarnatiden.

KAPITEL 133 (Andet Skrin, højre indre langside)

handler om Tutankhamon som Ras gyldne billede (*twt*), og ønsker ham succes og sundhed på jorden som i himlen.

KAPITEL 134 (Andet Skrin, højre indre langside; Første Skrin, indre dør)

24 Salima Ikram, ‘Some thoughts on the mummification of Tutankhamun’, *Études et Travaux* 26, 2013, s. 292-301.



Fig. 19 “Perfekte hersker” som kongens titel på venstre side af dørene på det Andet Skrin.

“Vær hilset Ra, der dvæler i sit skrin, som står op og stråler!” Hans fjender skal slås tilbage som Ras blev det. “Tutankhamon er Horus, hans moder Isis fødte ham...”

KAPITEL 144 (Andet Skrin, dør, inderside) beskriver underverdenens syv porte og deres vogtere.

KAPITEL 148 (Andet Skrin, højre indre langside) har endnu en reference til solens intense lys og til den så vigtige forplejning: “Hil dig, du der stråler som en levende *ba*, der rejser sig fra uroceanet, osiris kong Tutankhamon! Jeg kender dit navn. Jeg kender navnet på de syv køer og deres tyr, der skænker brød og øl...”

KAPITEL 147 (Tredje Skrin, ydersiden af dørene samt bagvæggen) handler også om portene i underverdenen og de formularer, den døde skal fremsige for at komme gennem dem.

Rammeteksterne på det Andet Skrin

Som vi har set, er Ra i fokus i Amduat, i “Bogen” og også i mange af uddragene af Dødebogen som f.eks. i udsmykningen af frisen på indersiden af det Andet Skrin til venstre, hvor han sejler i sit skib (jf. fig. 5). Kongens identifikation med Ra skal slås fast,

og det sker i også “rammeteksterne”, der med udsagn om kongen og om det miljø, han skal være en del af, i store, smukt udformede hieroglyffer indrammer hovedscenerne både ud- og indvendigt på Andet og Tredje Skrin. De udgør dog ikke i sig selv en egentlig “bog” som de ovenfor nævnte. Formuleringerne er homogene, og enkelte udsagn rummer eksempler på nyægyptisk sprogbrug.²⁵

Kongen har her følgende tilnavne til enten Nebkheprura eller Tutankhamon:

kødelig søn af Ra
skabt af Ra
Ras billede (*tit*)
Ras lighed (“spejlbillede”) (*mitt*)
Ras arving
Ra i hans kød/krop
Ras æg (også “Atums fremragende æg”)
Ras udvalgte

Disse betegnelser er ikke specielt usædvanlige for en konge at drage frem, når han skal legitimere sit mytologiske ophav (de er brugt før og/eller siden), men det er bemærkelsesværdigt, at “udvalgt af Ra”, “skabt af Ra”, “Ras billede” og “Ras arving” er omsluttet af hans Nebkheprura-kartouche. Det giver navnet øget autoritet, idet tilnavnet dermed præsenteres som en integreret del af kongens prænomen og dermed hans person.²⁶ Disse gentagne demonstrationer af samhørigheden med Ra har til formål at understrege, at Ras skæbne også er kongens. Det hedder for eksempel på venstre, ydre langside: “Kongen, Ras æg, herre over De To Lande Nebkheprura – Ras billede (*tit*) skal komme til syne som Ra på himlen hver dag, idet han lever for evig og altid.”

Ud over de ovenfor nævnte tilnavne, som går på relationen til Ra, kaldes kongen i rammeteksterne på forsiden af det Andet Skrin også “perfekt hersker” (*hk3 nfr*),²⁷ [fig. 19] “den der kom ud af Ra/som Ra” og “den der lever af sandhed”. Det sidste udsagn kendes fra Akhenaten. “Perfekt hersker”, an-

25 Bl.a. brug af *p3* som bestemt artikel.

26 Om integrerede epiteter jf. J.R. Harris, ‘Smenkhkara resartus’, *Papyrus* 28/2, 2008, s. 21-22.

27 Ordet *nfr* rumme mange facetter, som det er umuligt at oversætte med et enkelt ord. Det blev bevidst udnyttet i Amarnatidens navnegivning for at danne udsagn om personer. Det har tydeligt seksuelle undertoner, hvoriblandt “ungdommelig, seksuel energi”. Når det betegner en konge, er det som regel i titlen *ntr nfr*, “perfekt gud”.



Fig. 20 Den venstre dørløj på det Andet Skrin med Isis, kongen og Osiris.

vendt som en titel, ikke blot er tilnavn, blev også brugt af Akhenaten fra hans år 12, og af Tutankhamon i begyndelsen af hans regeringstid.²⁸ Mest markant er nok forekomsten på den gyldne kiste hvori Tutankhamon netop genbegravede Akhenaten.²⁹ Her står titlen to gange i smukt indlagte hieroglyffer. Alle disse udsagn i rammeteksterne medvirker til, at han med passagen fra Dødebogen med rette kan fremsige de afgørende ord: “Jeg er Ra!”

Osiris/ Wennefer/Osiris Wennefer

På højre, indre langsides af det Første Skrin findes en liste over Osiris’ 72 navne/tilnavne, ofte med relation til hans mange helligdomme, kopieret fra kapitel 142

28 Marianne Eaton-Krauss, ‘The sarcophagus in the tomb of Tutankhamun. A clarification’, *JEA* 84 (1998), s. 211-212.

29 Alfred Grimm og Sylvia Schoske (red.), *Das Geheimnis des goldenen Sarges. Echnaton und das Ende der Amarnazeit*, München 2001.

af Dødebogen.³⁰ Et af dem er Wennefer, som vi også møder utallige gange på de andre skrin, enten alene eller efterstillet Osiris.³¹

Per definition bliver kongen en “osiris” efter sin død, og vi har set Tutankhamon interagere med Osiris først i den direkte konfrontation på gravkammerets væg, og derefter både i Dødebogen og i “Bogen om foreningen af Ra og Osiris”, begge gange med Osiris i tyreskikkelse. I “Bogen” var der dog betydeligt mere fokus på kongens forbindelse med Ra end med Osiris, for det er Ra, der giver fortællingen momentum gennem sin bevægelse fra A til B, hvor Osiris er statisk.

På den venstre, ydre dørløj af det Andet Skrin kan vi i stort format se kongen, der følges af Isis til mødet med Osiris [fig. 20]. De ledsagende tekster virker manipulerede og består primært af to grupper af hieroglyffer af forskellig størrelse. Guden kaldes blot “evighedens herre” (store tegn) og “Osiris-Wennefer, herre over Ta-Djeser” (små tegn). Ud over at ønske kongen liv, helse og lykke kommer Osiris her med en sjælden udtalelse: “Jeg sørger for, at du bliver som en levende gud ved min side hver dag som din fader Horus,³² søn af Isis”. Den store Isis selv bekræfter sin replik fra gravvæggen ved at sige: “Du er min elskede, kødelige søn, de To Landes herre, Nebkheprura, retfærdiggjort hos den Store Nigudekreds, der er i Duat”. Foran hende

30 En dødebog i Turin har denne interessante indledning til kapitlet: “Kapitel hvormed den døde får magt og kan skridte ud og ‘komme ud om dagen’ i en hvilken som helst skikkelse, han ønsker, idet han kender Osiris’ navne på alle de steder han ønsker at være.” En slags pas, der giver mulighed for fri bevægelighed på jorden. Citeret fra Edouard Naville, *Book of the Dead*, 1904, s. 287.

31 Christian Leitz (red.), *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*, OLA 110-116, Leuven 2002, s. 375-378 med liste over gudens navne, kombinationer af navne og forekomster. Leitz oversætter navnet “Den der eksisterer idet han er fuldkommen”. En ældre artikel af Alan H. Gardiner, “Onnōphris” i *Miscellanea Academica Berolinensia: Gesammelte Abhandlungen zur Feier des 250jährigen Bestehens der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, s. 44-53, Berlin 1950 var ikke tilgængelig for forfatteren (tak til Rune Nyord for henvisningen).

32 Denne kompleksitet i de indbyrdes familieforhold og kongens plads i dem afslører, at teksterne har rod i forskellige teologiske traditioner, en situation der nok er til større frustration for os end for de gamle ægyptere.



Fig. 21 Fire *shabti*-figurer.

Foto Harry Burton © Griffith Institute, Oxford.

står: “Jeg har gjort dig stærk for din far Wennefer for evigt,” utvivlsomt med specielt henblik på restitueringen af hans krop, som hun også henviste til på skrinets ydre bagvæg. På fodstykket af kongens inderste kiste tilføjer Isis i øvrigt: “Du skal være ærværdig i himlen, stærk på jorden, og du skal være sammen med alle guderne foran Wennefer”.³³

I Tutankhamons grav er der ingen hjertevejnings-scene, et koncept der, at dømme efter de mange illustrerede Dødebøger og kopier af dem på gravvægge, ellers synes at optage menige ægyptere ganske meget, og selv om “retfærdiggørelsen” nævnes, forlyder der intet om, hvordan den rent praktisk skal finde sted, ud over at det sker foran Osiris og/eller Nigudekredsen. Vi får dog massive hentydninger til den traditionelle forestilling om ægypternes tilværelse som “salige” på Osiris’ marker i det hinsides. At dvæle der medførte, at man var del af et arbejdskollektiv, der skulle pløje, så og høste korn og trække hør op. For at skåne dem for denne fysi-

ske anstrengelse blev der fabrikeret *shabti*-figurer. Med kapitel 6 fra Dødebogen skrevet på dem skulle disse figurer tage de afdødes turnus, når de blev råbt op. Selv konger havde brug for sådanne figurer, Tutankhamon fik endda pragteksemplarer, detaljeret udført af forskelligt materiale, 413 i alt [fig. 21]. Han beholder dog sine regaler i hænderne, mens ikke færre end 986 små landbrugsredskaber lå løst ved siden af. Faktisk var det det ultimative privilegium at færdes på disse marker, endda i sit pæneste tøj, og en ære at arbejde for Osiris. Størstedelen af de tusinder af *shabti*-figurer, der kendes, tilhører eliten, dvs. folk i administrationen, der nok aldrig selv har haft jord under neglene og derfor kan have haft et mere distanceret forhold til egentligt fysisk arbejde. En pudsig detalje er, at de ofte holder deres redskaber som en konge ville holde sine sceptre. For Osiris er alle lige!

Ansigternes forskelligartede udseende i Tutankhamons komplette sæt *shabti*-figurer åbner muligheden for, at de ikke alle er fremstillet med netop hans begravelse for øje. Træ, sten og fajance vil under

33 Reeves, *Complete Tutankhamun*, ill. s. 110.



Fig. 22 Når Tutankhamon hvilede på sin nakkestøtte, var han solen Harakhte, der står op i horisonten (symboliseret af de to løver). Obj. nr. 403c. Elfenben, h. 17,5 cm.

alle omstændigheder være forarbejdet af forskellige håndværkere. Nogle af *shabti*'erne var doneret til kongen af hans embedsmænd. På den måde fik de selv en bid af evigheden.

Nigudekredsen

Det siges udtrykkeligt, at Nigudekredsen dvæler i Duat, underverdenen. Det drejer sig kollektivt om urguderne i Heliopolis Atum-Ra, Shu, Tefenet, Geb, Nut, Osiris, Isis, Seth og Neftys, som udgør det dommerpanel, som den afdøde skal stå foran. Udfaldet er dog givet på forhånd. På ydersiden af det Andet Skrin garanteres dette, som vi så det ovenfor, i slutningen af "Bogen" med ordene "Måtte han blive retfærdiggjort hos den Store Nigudekreds". Det bekræftes i andre udsagn i almindelig skrift i bogen. Den Store og Den Lille Nigudekreds³⁴ samstemmer, at de vil være til beskyttelse for kongen, "han leve for evigt som Ra i alle hans former." Det tilføjes at "uden at du adskiller dig fra nogen af dem skal du være sammen med Nigudekredsen, oh osiris kong Nebkheprura, liv for evig og altid." Dette er den eneste af disse etiketter, der henvender sig til kongen i 2. person med "du". Udsagnet bekræftes på højre inderside af det Første Skrin.

Harakhte/Ra-Harakhte

Ud over Ra optræder Harakhte/Ra-Harakhte i Tutankhamons gravudstyr. Harakhte betyder "horisontbeboeren Horus", dvs. solguden, når han i form

af en falk stiger op på himlen om morgenen. Som sådan åbenbarer han sig for kongen med et bestemt formål i en rammetekst til venstre på bagsiden af det Andet Skrin: "Jeg står op (*wbn*) for dig på horisonten for at oplyse jorden for dig med mine stråler." Både af navn og gavn udgjorde han fra ældste tid en enhed med Ra som Ra-Harakhte [fig. 22].

Harakhtes tilstedeværelse på Tutankhamons Andet Skrin er værd at lægge mærke til. Han forbindes mest, som her, med solen om dagen, men han siges også at opholde sig blandt de døde på sivmarkerne. Endnu mere bemærkelsesværdigt er det, at hele det Andet Skrin faktisk er viet til "Harakhte" med en formulering, der er direkte kopieret fra Nye Riges byggetekster. Denne dedikation er indsat som en slags overskrift i øverste højre hjørne af den yderste side af det højre panel der, hvor hele "Bogen" kan siges at begynde (jvf. fig 17). Efter opremsning af kongens sædvanlige titler og hans to navne i kartoucher samt tilføjelsen "elsket af Den Store Nigudekreds, der dvæler i Duat" kommer det egentlige budskab:

"Det som han har gjort som et monument for sin fader Harakhte: en fremstilling af en Amduat [dvs.] Ras fødsel og gudens færd i Igeret."³⁵

Som regel er det grammatiske objekt for "at gøre" det bygningsselement, som indskriften står mejslet i (en port, en obelisk eller et rum), hvis udførelse og materiale så forklares nærmere. Her er det noget så abstrakt som en "underverden". Men for ægypterne var det hinsides noget konkret med en kendt topografi (veje, floder, huler) og lige så kendte beboere (slemme slanger, uheldige døde og mere heldige sallowe). Det grammatiske objekt er simpelthen selve det

34 Den "Lille Nigudekreds" er faktisk større end den store, idet der med tiden var behov for at tilføjet andre guder til ni oprindelig som, f. eks. Thot, Maat og Anubis (Hans Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin og New York 1971, s. 523-524).

35 Igeret var fra det 18. dynasti en betegnelse for de dodes rige: *Wörterbuch* I.141.4.



Andet Skrin, der med sin illustrerede udsmykning bliver noget ganske konkret, nemlig kongens alternative Amduat. Der er eksempler på, at Amduat også kan være en betegnelse for selve gravkammeret, og den betydning, der forekommer logisk her, er at det specifikt gælder udsmykningen af dette skrin.³⁶ “Bogen”, som handler om Ra om natten, bliver dermed dedikeret til Harakhte, solen om dagen og markerer således gudens komplette kredsløb i døgnets 24 timer. En dedikationsindskrift burde stå på et meget synligt sted, f.eks. på arkitraven, og med store bogstaver. Her er den presset ind på en smal linje som en eftertanke, en decideret tilføjelse til noget allerede eksisterende. Over dørene har vi i stedet (men dog også korrekt) en bevinget solskive.

I rammeteksten på højre side af det Tredje Skrin forestiller man sig, at “kongen skal komme til syne

Fig. 23 Den højre dørløj på Andet Skrin med Harakhte, Maat og kongen.

Fig. 24 Indskriften foran Maat.



med den hvide krone i Harakhtes skikkelser og stå op og gå ned ligeså”. I den vandrette rammetekst over scenen på det venstre panel af det Andet Skrin kommer Nigudekredsen med en interessant udtalelse: “Du (Tutankhamon) skal være som en gud og leve som en af de forklarede ånder (*ḥw*), der er ved Harakhtes side på sivmarkerne.” Det plejer at være Osiris, der har førsteret til denne lokation. En mulig forklaring på dette fænomen kan findes på ydersiden af den højre dørløj på det Andet Skrin [fig. 23]. Her står netop “Ra-Harakhte” med menneskekrop og falkehovede, som kongen præsenteres for af gudinden Maat. Vi ville umiddelbart skulle forvente “Ra” som den mest relevante gud i forhold til teksten på de to yderste langsider med “Bogen”, da vi havde Osiris på den venstre dørløj. Den tekst, der ledsager Maat, siger faktisk “at indføre (kongen) hos ‘Ra’ af hans moder Maat”, men både billedet af guden og de andre ledsagende tekster viser tydeligt, at det drejer sig om Ra-Harakhte.³⁷ En finurlig detalje er, at ordet, her oversat som “Ra”, er skrevet alene med solskiven uden det fonetiske komplement, hvilket ville tillade, at vi også kunne over-

37 Ordet *bs*, “indføre” betyder specifikt at gå fra en sfære til en anden: se Jean-Marie Kruchten, ‘Om præsterne i Karnaktemplet’, *Papyrus* 15/1, 1995, s. 4-9.

36 Hannig, *Wörterbuch*, s. 971.



sætte det som “solskiven” – og dermed tænke: Aten [fig. 24]. Vi kan også konstatere, at det er i overensstemmelse med den netop citerede rammetekst at anbringe Ra-Harakhte som en pendant til Osiris.

Begge illustrationerne på dørføjene er tydeligvis inspireret af Amarnatiden. Guddommene har de spinkle skuldre, tynde lemmer og fyldige underliv, og kongefiguren til venstre er ikklædt en dragt, der er som taget ud af et billede fra Amarna. Over kongens kronede hoved hænger en løsrevet solskive.³⁸ Et nærstudium af kongens ansigtsstræk viser, at de ikke stemmer overens på de to dørføj: ansigtet til venstre er ganske anonymt [fig. 25], mens ansigtet til højre viser Tutankhamon som vi bedst kender ham med afrundet næse og fyldige læber [fig. 26]. Hieroglyfferne er ikke af samme størrelse over hele fladen; sætningerne forekommer amputerede, og der er spor af lodrette linjer, der er blevet ændret. Osiris’ ansigtsstræk bærer en umiskendelig lighed med dem, der nu er identificeret som Nefertitis på gravvæggen.³⁹ Nogle flader er belagt med en varierende nuance guld, hvilket især ses på de gamle sort/hvide fotografier. Udsmykningen af de to dørføj er simpelthen blevet redigeret og er ikke nødvendigvis udført på samme tid, i samme værksted, eller af den samme kunstner. Dette stiller nogle spørgsmål om kronologien i det hele, som vil blive yderligere omtalt nedenfor. Vi kan imidlertid for nemme, at der i udsmykningen af det Andet Skrin er anvendt koncepter, der med fokusering på Ra-

Fig. 25 Kongens ansigt som afbildet på den venstre dørføj af det Andet Skrin.

Fig. 26 Kongens ansigt som afbildet på den højre dørføj af det Andet Skrin.

Fig. 27 Neftys’ fingerspidser på bagsiden af det Tredje Skrin.

Harakhte bringer Amarnatiden i erindring, og i særlig grad dens tidlige år. Dette drejer sig også om detaljer som de karakteristiske Amarnafingerspidser på hele ydersiden af Andet Skrin og bagsiden af Tredje Skrin [fig. 27].

Kongen i hans jordiske skikkelse

I princippet er det meningen, at kongen i det hinsides genoptager sin jordiske skikkelse. Han får sine øjne, ører og andre evner tilbage (tekst fra Andet Skrins bagside), dvs. at man i en af hans “tilsynskomstformer” forestiller sig ham ikke udelukkende som Osiris indviklet i mumiebind, men i hans levende form som det formuleres i normalskrift på højre yderside af det Andet Skrin:

“Måtte kongen, herren over De To Lande Nebkheprura komme til syne som sin fader Ra på himlen i de former, han har som opgående og nedgående, Ras kødelige søn, som han elsker, herre over tilsynekomster, Tutankhamun i hans form som en der er på jorden. Måtte han leve som Ra for evigt, kong Nebkheprura, liv for evigt og altid.”

I Tutankhamons tilfælde bliver dette til og med anskueliggjort på dørføjene af det Andet Skrin, hvor han optræder i de levendes dragt, ved mødet med

38 Samme detalje kan ses i to scener i Tutankhamons lille gyldne skrin.

39 Således også Reeves, *Amarna Royal Tombs Project* til fig. 12 uden nærmere uddybning, ej heller af gudens hul i øret.



Osiris endda i Amarnatidens umiskendeligt flagrende gevandter. Det er også underforstået i kongens titel, omtalt ovenfor, “perfekte hersker”, i stedet for det sædvanlige “perfekte gud”.

Bogen om Himmelkoen

Denne tekst⁴⁰ med de to eneste kendte illustrationer af en enkelt scene ses første gang på den indre bagvæg og vestvæg i Tutankhamons Første Skrin [fig. 28, 29]. I et lille rum ved gravkammeret i Sethi I's grav (med illustrationen) og i yderligere et par ramessidske grave er den koblet sammen med en anden tekst, kendt som “menneskehedens udryddelse”, som der findes adskillige referencer til i senere kilder. Den dramatiske kerne i beretningens første del, som ikke er med hos Tutankhamon, drejer sig om menneskene (især nubierne) oprør mod den aldrende solgud på et tidspunkt, hvor alle levede i samme tid og rum. Årsagen til revolutionen er tilsyneladende lederens (Ras) inkompetence. Hans første reaktion på rygterne er at slå oprørerne ihjel med sit øje/sin datter Hathor/Sakhmet som håndelanger, men han besinder sig og får med berusende drikke lokket hende hjem igen. Episoden har dog tappet ham for energi, og han sætter sig på ryggen af en personifikation af himlen i form af en ko og bæres op på himlen for at nyde sit otium der. Anden del tager situationen med koen op og handler om hans dispositioner mht. til den fysiske lokalitet (himlen sættes på støtter med guden Shu som ansvarlig for funktionen) og dens administration (Thot udnævnes til skriver og stedfortræder, og Geb skal have styr på slangerne). Slutningen handler om gudernes *ba*'er og tidens oprindelse.

40 Kort overblik om denne bog: Hornung, *Afterlife*, s. 148-151.

Fig. 28 Kig ind i det Første Skrin med himmelkoen på bagvæggen.

Fig. 29 Tegning af himmelkoen. Fra Piankoff, *Les chapelles*, fig. 6.



Foran koen er der hos Tutankhamon indsat fire linjers replik af Nut, der inddrager kongen og nævner ham ved navn: “Jeg kommer til dig, min elskede kødelige søn. Du skal være sammen med din fader Ra som en af de guder, der er i hans følge.” Over koens ryg står en introduktion til de guder, der skal sørge for, at han har luft og vand. Koen kaldes her Mehetweret og repræsenterer urhavet, som Ra fødes af. Teksten har foreligget i arkiverne i et bærbart format. I første del har solguden kongetitler, og dens navn står i en kartouche, og den megen fokus på begrebet “tid” tyder på, at dens oprindelse (senest!) er i begyndelsen af Amarnatiden.⁴¹

Mayas votivmumie

En enkelt lille genstand i gravudstyret er yderligere relevant, når vi skal forsøge at indkredse, hvad Tutankhamon og hans samtidige egentlig forestillede sig, at der kunne ske efter døden, og i hvilken grad han kunne påvirke forløbet [fig. 30].⁴² Til og med stammer den fra den person, der var øverste ansvar-

41 Om “tid” i Amarnatiden se bl.a. Lise Manniche, *The Akhenaten Colossi of Karnak*, AUP Cairo, s. 107-110.

42 Obj. nr. 331a, 48 cm lang; Desroches Noblecourt, *Toutankhamon*, s. 158-159. Mayas egen grav i Sakkara blev genfundet af Geoffrey Martin i 1980'erne.



lige for alle arbejder på “Evigheds Sted”, dvs. hele den thebanske nekropol, netop i de dage, hvor Tutankhamons begravelse blev planlagt og udført: skriver, skatmester og kongens nære medarbejder Maya. Som afskedsgave til kongen skænkede han en enkel figur af træ med lidt forgyldning, der afbilder Tutankhamon (“retfærdiggjort”) liggende på en ligbåre, beskyttet af to sjælefugle (*ba’er*), den ene med menneskehovede, repræsentant for “i går”, den anden med falkehovede, repræsentant for “i morgen.” De breder deres vinger over kongens mumie, der ned foran bærer kongens egen bøn: “Kom ned, moder Nut, og bred dig ud over mig, og sørg for, at jeg bliver som de uforgængelige stjerner, der er i dig”, dvs. fiksstjernerne på nordhimlen. Blandt de mange komplicerede tanker, vi har mødt, er dette det mest direkte udsagn, endda fra Tutankhamons egen mund, formidlet af en person, der har kendt ham godt.

Kronologisk sammenfatning

I gennemgangen af det materiale, der tegner de mange aspekter af Tutankhamons valgmuligheder for hans evige liv, viser det sig, at “Amarnatiden” hyppigt dukker op. En nærmere undersøgelse har vist, at nogle af gravmalerierne og noget af udsmykningen på i hvert fald det Andet Skrin har været ud-



Fig. 30 Mayas votivmumie. Fra Desroches Noblecourt, *Tutankhamon*, pl. 54.

sat for manipulering. De fire skrin består af adskillige komponenter, der ikke nødvendigvis stammer fra samme tid og sted, endsize fra et og samme skrin. Det, der endte med at udsmykke dem, er ikke noget, der bare kan blive til i løbet af de 70 dage, som balsameringen nok har taget. I betragtning af de mere end ti år, hvor Akhenaten flyttede opmærksomheden fra Theben til Amarna, er der en overvejende sandsynlighed for, at noget af det, der var tiltænkt hans begravelse i begyndelsen af hans regeringstid – enten egentlige genstande eller udkastet til dem – har ligget i dvale i depoter i Theben i den mellemliggende tid.⁴³ I det foregående har det drejet sig om noget af det mest væsentlige, dvs. det der omsluttede hans mumie i evigheden. Den mest ikoniske genstand, hans gyldne maske, har ikke været omtalt. På bagsiden rummer den uddrag af Dødebogens kapitel 151. Den var ikke oprindelig tiltænkt Tutankhamon, da spor af et tidligere navn på indersiden kan skimtes bag hans hieroglyffer: Ankhkheprura, Nefertitis tronnavn.⁴⁴ Det bekræfter, at der er overvejende sandsynlighed for, at en del af de “beholdere”, der beskyttede Tutankhamons jordiske rester, oprindelig var tiltænkt en af eller flere af hans forgængere. De afspejler dermed det, der blev anset for korrekt for en kongelig begravelse både i begyndelsen af Amarnatiden, og da den klingede endegyldigt ud under Tutankhamon.

43 Som for eksempel i et af dem, der er udgravet i Western Valley, omtalt af Zahi Hawass under foredraget i København d. 26. februar og annonceret officielt på nettet d. 10. oktober, eller i en ufuldendt grav i området. <https://see.news/funeral-furniture-manufacture-workshops-discovered-in-apes-valley/>

44 Reeves, ‘Tutankhamun’s mask reconsidered’, *BES* 19, 2015, s. 511-524.

Verden i en skål

Bemalet fajance fra det Ny Rige

Rune Nyord

Fajanceskåle med motiver taget fra Nillandskabets dyre- og planteliv er en yndet udstillingsgenstand i museumssamlinger [fig. 1 og forsiden]. Disse flade skåle med blå eller blågrøn glasur og motiver malet i sort kendes særligt fra det tidlige 18. dynasti i midten af 1400-tallet fvt. I moderne ægyptologi omtales de gerne som “marsk-skåle” takket være deres motiver. En mere fortolkende, alternativ betegnelse som “Nun-skåle”, der forbinder de bemalede motiver mere specifikt med det mytologiske urhav Nun, har derimod ikke vundet større indpas.¹ Skålenes attraktive design og betydningsmættede motiver har tiltrukket sig en vis opmærksomhed i den ægyptologiske

forskning, hyppigt blandet med frustration over de dårligt (hvis overhovedet) dokumenterede og i øvrigt uklare fundomstændigheder, der gør det svært at sige, hvad de egentlig har været brugt til. I stedet for at sætte dette vanskelige spørgsmål i fokus vil jeg her forsøge mig med en anden tilgang, der tager udgangspunkt i skålene selv. Her bliver spørgsmålet, hvilke idéer og oplevelser skålene på den ene side afspejler og på den anden side selv afstedkommer. Som jeg vil vise i det følgende, kan skålenes form, materiale og bemaling forstås som en række gennemspilninger af det samme overordnede tema, der i sidste ende

Fig. 1 Skål i Ny Carlsberg Glyptotek ÆIN 1600. Fra Abydos. Foto Ana Cecilia Gonzalez.



1 Elisabeth-Christine Strauss, *Die Nunschalen: Eine Gefäßgruppe des Neuen Reiches*, Münchner Ägyptologische Studien 30, München 1974.

Fig. 2 Yderside af fajanceskål bemalet som lotusblomst. Metropolitan Museum of Art, New York 26.7.905. Foto: <https://images.metmuseum.org/CRDImages/eg/original/DP116070.jpg> (creative commons).



kan give os nogle vigtige spor om, hvilken virkning sådanne skåle kan have haft i de gamle ægypteres verden.

Dekorationen af skålenes yderside består oftest af skiftevis bægerblade og kronblade, der får skålen som helhed til at fremstå som en lotusblomst [fig. 2].² Skålenes inderside opviser langt større variation, hyppigt med hvad man kunne kalde et grundliggende centrifugalt design, hvor forskellige dyre- og plantelementer bevæger sig eller vokser udad fra skålens midte. Centrum består gerne af et kvadrat, undertiden markeret med ikonografi, der identificerer det som et vandbassin, som

dog ofte abstraheres til



geometriske (kvadratiske eller trekantede) mønstre af skiftevis sort og blå farve. I denne artikel vil jeg

Fig. 3 Inderside af fajanceskål med vandplanter voksende ud af en central, rektangulær form. Skålen blev fundet i kvinden Rennefers kiste i Neferkhauts familiegrav. Metropolitan Museum of Art, New York 35.3.77. Foto: <https://images.metmuseum.org/CRDImages/eg/original/chr35.3.77.jpg> (creative commons).



hovedsagelig koncentrere mig om at forstå betydningen af dette grundliggende motiv og dets variationer.

Arkæologisk kontekst

Skåle med en kendt, arkæologisk kontekst kommer i almindelighed fra en af to hovedsammenhænge.³ Den ene er begravelser, hvor marskskåle blev anbragt i ikke-kongelige afdødes grave. Blandt de mere veldokumenterede eksempler finder vi Neferkhauts familiegrav på den thebanske vestbred, der var i brug over mindst tre generationer. I denne grav havde to af de kvindelige afdøde et sæt marskskåle hver anbragt i deres kister [jf. fig. 3]. Dette passer med et mere generelt mønster, hvor skålene synes at findes særligt hyppigt i forbindelse med kvinders grave, idet man dog skal huske, at størstedelen af skålene mangler brugbare oplysninger om ejerens køn (såvel som andre informationer om deres sammenhæng), hvilket gør den slags slutninger noget usikre.

Selvom det ikke ser ud til at være den mest udbredte praksis, betyder skålenes form, at de naturligvis kunne indeholde fødevarer, der blev deponeret som gravgaver. Denne mulighed blev med sikkerhed benyttet i to exceptionelle tilfælde, der er dokumen-

2 William C. Hayes, 'The Tomb of Nefer-Khewet and his Family', *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 30/11, 1935, s. 17-36.

3 I sjældne tilfælde er de desuden dokumenteret i beboelser, se Sabine Tschorn, 'Nun-schalen aus der Stadt des Neuen Reiches auf der Insel Sai', *Ägypten und Levante* 27, 2017, s. 431 n. 5 med yderligere referencer.

teret i udgravningsrapporter fra begyndelsen af det 20. århundrede, hvor skåle blev fundet indeholdende rester af henholdsvis et mælkeprodukt og klumper af et mørkerødt, fast stof.⁴

Den anden hovedkon tekst, som skålene kendes fra, er templer, særligt helligdomme viet til gudinden Hathor.⁵ Skåle fra templer er generelt bevaret i dårligere stand end dem fra grave, men antallet af skåle, hvoraf der er fundet skår, tyder på, at deponeringer i templer var mere almindelige end brugen som gravgods. Forbindelsen til Hathor understreges yderligere af decorationen, hvor visse af skålene følger specifik Hathor-ikonografi til de mere generelle marskmotiver, såsom standarter med stiliserede Hathor-hoveder (forsiden)⁶ eller gudindens hellige ko [fig. 4]. Sådanne transportable genstande med gudeikonografi antages i almindelighed at være votivgaver, som man ofrede til guden eller gudinden for at knytte eller opretholde en varig, materiel forbindelse mellem giveren og guddommen. Skålen i Glyptoteket er beskrevet med dronning Ahmose Nefertaris navn og titler. Fra slutningen af 18. dynasti blev hun anset som stammoder for det 18. dynasti og fik sin egen kult. I forbindelse med Hathor-helligdomme findes skålene ofte i sammenhæng med en række andre votivgenstande af fajance såvel som andre materialer.⁷

Materiale og fremstilling

Skålene er fremstillet af ægyptisk fajance, en ikke-lerbaseret keramikteknologi, der fandt bred anvendelse i Middelhavslandene og Mellemøsten.⁸



Fig. 4 Gudinden Hathor som ko i en båd i papyrskrattet. British Museum EA 48657. Tegning LM.

delse i Middelhavslandene og Mellemøsten.⁸ Grundmaterialet er en masse bestående af vand tilsat hovedingrediensen siliciumdioxid (SiO_2) samt mindre mængder natriumoxid (Na_2O) og kalciumoxid (CaO). De kemiske formler dækker over materialer, der var umiddelbart tilgængelige for de gamle ægyptere – siliciumdioxid fra ørkensand eller malet kvarts, natriumoxid fra planteaske eller den naturligt forekommende “natron”, der brugtes ved mumificering og til kultisk renselse, og kalciumoxid fra kalksten, kridt, eller muslingeskaller. Massen formes med hænderne eller ved brug af en lerform som ønsket, hvorefter den glaseres og brændes. I skålenes tilfælde antages de at være formet over en halvkugleformet skabelon af ler.

Glaseringen bestod som oftest af kobberforbindelser, der gav den karakteristiske blå-grønne farve, og gjorde brug af en af tre mulige metoder, der også kunne kombineres indbyrdes.⁹ Den mest almindelige er *udblomstring*, hvor glaseringsmidlet blandes med i den våde fajancemasse. Når genstanden tørrer, føres saltene til overfladen og udskilles, og når genstanden brændes, smelter glasuren til genstandens overflade. Den anden metode, *cementering*, indebærer, at genstanden dækkes af glasurpulver i en krukke. Når krukken så opvarmes, smelter pulveret og skaber derved glasuren. I den tredje og sidste metode påføres glasuren som *væskeblanding* med en pensel eller ved at dyppe genstanden. En nylig undersøgelse af et antal marskskåle har vist, at glasuren her blev fremstillet ved en kombination af udblomstring og efterfølgende udbedring ved påmaling.¹⁰ Dette svarer til de praktiske forventninger, fordi skålenes betydelige størrelse ville gøre det vanskeligt at anvende cementeringsmetoden, da det ville kræve en krukke stor nok til at indeholde skålen såvel som en anseelig mængde glaseringspulver til at dække den. Den centrale udblomstringsmetode er særlig interessant, fordi den kan give os nogle spor

4 Bernard Bruyère, *Rapport sur les fouilles de Deir el Médineh* (1926), Cairo 1927, s. 46 og Ernesto Schiaparelli, *La tomba intatta dell'architetto Cha*, Torino 1927, s. 167.

5 Se Geraldine Pinch, *Votive Offerings to Hathor*, Oxford 1993, s. 308-315.

6 F.eks. Ny Carlsberg Glyptotek AIN 1600 (jf. forsiden), British Museum EA 35120 og Louvre AF 6895 og N 1011. Se også fem skåle i Eton College, England, publiceret af Nicholas Reeves og Stephen Quirke i udstillingskataloget *Egyptian Art at Eton College*, Metropolitan Museum of Art og Eton College 1999, s. 28-29.

7 Pinch, *Votive Offerings to Hathor*.

8 Se f.eks. Florence D. Friedman, *Gifts of the Nile: Ancient Egyptian Faience*, London og New York 1998.

9 Friedman, *Gifts of the Nile*, s. 53.

10 Michael S. Tite, Panagiota Manti og Andrew J. Shortland, 'A technological study of ancient faience from Egypt', *Journal of Archaeological Science* 34, 2007, s. 1568-1583.



Fig. 5 Fajanceskål med forskellige dyr og planter omkring et centralt, kvadratisk bassin. Walters Art Museum, Baltimore 48.451. Foto: <https://art.thewalters.org/detail/download/735/> (creative commons).

om, hvordan ægypterne kan have oplevet og forstået fajancens materiale og fremstillingsproces.

Det, vi forstår som en kemisk udblomstringsproces, må have stillet ægypterne over for et slående eksempel på mere grundliggende principper for verdens vedvarende skabelse. En fundamental tanke i ægyptiske skabelsesberetninger er, at den skabte verdens mangfoldige fænomener udgår fra et udfærencieret urstof, typisk urhavet, ved en gradvis differentieringsproces.¹¹ Således fortæller forskellige skabelsesberetninger f.eks. om en høj, der kommer til syne fra urhavet (hvorved sondringen mellem land og vand opstår) eller om det første, kønnede gudepar Shu og Tefnut, der kommer ud af kroppen på urguden Atum, der rummer begge køns træk og funktioner i sin krop. Dette grundmønster, hvor noget skabes ved at komme ud af en skjult, opløst eller af andre årsager udfærencieret tilstand, kunne man kalde “emergens-” eller “fremkomstprincippet”. Det går igen ikke bare i en række mytologiske forestillinger, men også i mange andre sammenhænge i ægyptisk tænkning, kosmologi, ritualer og kunst – herunder altså også fremstillingen af fajance.¹² En central tanke i Ægypten er, at den “skjulte” tilstand (f.eks. markerne under Niloversvømmelsen, såsæden i mulden eller glasurpulveret i fajancemas-

sen) er udtryk for en særlig eksistensform, som vi vel bedst kan beskrive som “potentiel”, hvilket dog ikke helt fanger den kraft, ægypterne oplevede.¹³ Vi kan blot tænke på de enorme kræfter, der brugtes på at anbringe ting og væsner i denne eksistenstilstand gennem rituelle aktiviteter som indhyllning, begravelse og forsegling, opbevaring i lukkede skrin, mv. Tilsvarende er det ikke overraskende, at frembruddet fra denne tilstand som en bevægelse fra potentiel til aktuel væren (som i fænomener som planters spiren, solens opgang, et barns fødsel) bliver tillagt en afgørende betydning.

Det er fristende at forstå denne forbindelse mellem mytologi og fajance som symbolsk eller metaforisk, men antropologen Tim Ingold har for nyligt argumenteret for, at vi kan opnå en bedre forståelse for materials rolle ved at tænke på sådanne fænomener som en “alkymistisk” forvandlingsproces, der stikker betydeligt dybere end blot og bar kommunikation af idéer og associationer.¹⁴ Udblomstringsprocessen ville i så fald ikke så meget symbolisere skabelse eller genfødsel, som den i sig selv ville være et udfald af de samme tilblivelsesprocesser, der også kendtes andetsteds og i større skala, såsom Nilens årlige oversvømmelse og den gødede jords efterfølgende fremkomst, hvorefter det såede og spirende korn gennemspiller samme tema i et andet medie. Alle disse processer ville for en ægypter at se være eksempler på den samme grundproces, hvor et fænomen (glasur, marklandskabet, kornet) bliver til ved udskillelse efter at have været dækket af eller opløst i en større helhed (fajanceblandingen, Niloversvømmelsen, marken).

Dekoration

Denne skabelsesproces gennem fremkomst afspejles også i den sorte dekoration, der påføres i manganbaseret maling før udblomstringen og evt. påmaling af den blå glasur. Som nævnt ovenfor er et af de hyppigste motiver netop et centralt vandbassin, hvorfra vegetation udgår, ikke mindst i form af lotusblomster og -knopper. I mange tilfælde bliver de perifere dele af den indre dekoration til et helt vandmiljø med afbildninger af planter og fisk (samt sjældnere fugle og pattedyr), med tilapia-fisken som et særlig hyppigt motiv [fig. 5 og 7-12].

11 Se også den relaterede diskussion af flodheste af fajance i Rune Nyord, ‘Øjeblikket og flodhesten: Om oldægyptiske tidsopfattelser’, *Papyrus* 36/1, 2016, s. 25-27.

12 En række eksempler er samlet og analyseret i Rune Nyord, *Seeing Perfection: Ancient Egyptian Images beyond Representation* (Cambridge, under udgivelse).

13 Jf. Erik Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many*, London, Melbourne og Henley, 1982, s. 170-172.

14 Tim Ingold, *Making: Anthropology, Archaeology, Art and Architecture*, London og New York 2013, s. 28-30.

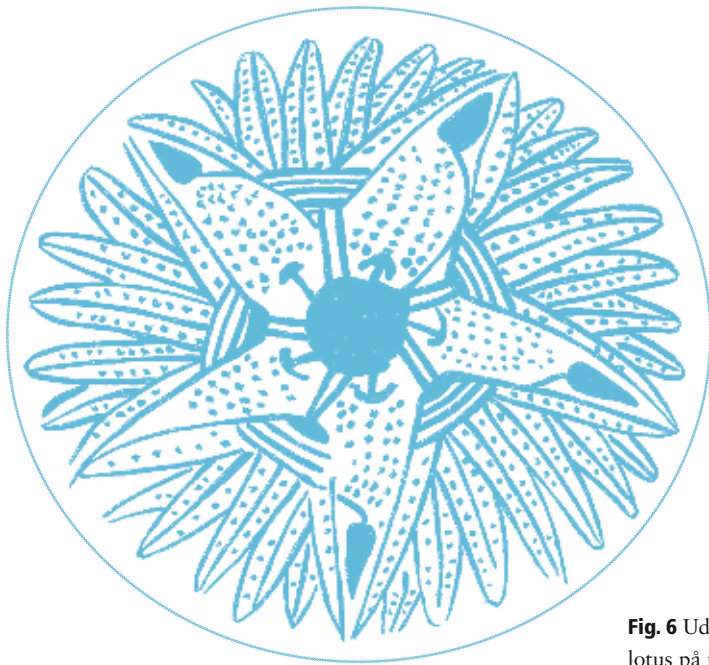


Fig. 6 Udspungen lotus på indersiden af skål i Louvre AF 6895. Tegning LM.

Lotusblomsten spiller en særlig fremtrædende rolle i skålenes bemaling, både på indersiden, hvor den er den hyppigste plante, der vokser frem fra det centrale vand [fig. 3, 5-7 og 13], og på ydersiden, der som nævnt ofte assimilerer skålens overordnede form til en lotusblomst. I naturen åbner lotusblomstens bægerblade sig om morgenen og lukker sig igen om eftermiddagen, hvorved den synes at spejle solens daglige kredsløb. Samtidig med at den dukker op af, og flyder på, vandoverfladen, indikerer denne sammenhæng med solen for ægypterne en eksistensform med stærke forbindelser til den fremkomsttanke, der diskuteredes ovenfor. Derfor spiller lotusblomsten også en helt central rolle i ægyptisk mytologi, ikonografi og ritualer. Med andre ord opstår en klar association mellem lotusblomsternes fremvoksen af vandet og udblomstringen af glasuren under fremstillingen af fajance.

Det næsthyppest motyv, Niltalapia-fisken, afspjles ligeledes i idéen om, og oplevelsen af, skabelse ved emrgens [fig. 7-9]. I naturen udruger tilapia-hunnen sine befrugtede æg i munden, indtil de udklækkes, og lukker siden fra tid til anden ungerne ind i munden igen for at beskytte dem mod fare. Således kan man observere fisken lukke en sværm af små kopier af sig selv ud af munden, hvor de hidtil havde eksisteret i det skjulte. Ægypterne kan ydermere have iagttaget, at denne proces blev gentaget ved at moderen atter tog ungerne tilbage i munden, en cyklisk bevægelse, der kun ville have styrket fiskens legemliggørelse af fremkomstprincippet.

Fig. 7 Fajanceskål med tilapia-fisk i cirkelbevægelse. Cincinnati Art Museum, Cincinnati 1948.86. Foto: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/ef/Bowl_with_pool_with_tilapia_fish_and_lotus_buds%2C_Egypt%2C_Cincinnati_Art_Museum.JPG (creative commons).



Fig. 8 Tilapia-fisk på skål i Louvre N 1011. Tegning LM.



Fig. 9 Fajanceskål med to tilapia-fisk med lotusblomster voksende ud af munden. Walters Art Museum, Baltimore 48.400. Foto: <https://art.thewalters.org/detail/download/10036/> (creative commons).

Disse to motiver kombineres ofte på en måde, der ikke har noget modstykke i naturen, men som derimod understreger, at de kan forstås med den samme tankemodell. I stedet for, at lotusblomsten vokser frem af vandet, eller tilapia-fisken lukker sine uger ud af munden, ses en lotusblomst således vokse frem fra fiskens mund.

På denne måde bliver fisken en udkrystallisering eller legemliggørelse af det omgivende vand i sit forhold til lotusblomsten. På samme tid kommer fisken i stedet for at udspy små kopier af sig selv til at skabe noget væsensforskelligt i form af blomsten.

Temaet, hvor fænomener aktualiseres gennem fremkomst, findes også på kompositionens mere overordnede niveau. Skålens centrum er ikke blot det punkt, hvorfra lotusblomsterne vokser frem, men samtidig også det statiske centrum i de mange kompositioner, hvor skålens ydre antager en dynamisk karakter gennem dyrs og planter's cirkulære eller centrifugale bevægelsesretninger. Samtidig karakteriseres midten som nævnt af abstrakte, geometriske former, mens periferien indeholder mangfoldige specifikke detaljer, der gør det muligt at identificere individuelle arter af dyr og planter [fig. 10]. Denne kontrast afspejler endnu engang sondringen mellem den urtidige, statiske enhed (i midten) og den skabte verdens dynamiske mangfoldighed



Fig. 10 Skål fra Maiherpras grav i Kongernes Dal, nu i Cairo. Foto LM.



(i periferien). Midten af skålens i enhver betydning centrale rolle fremhæves yderligere af flertydige kompositioner som den i **fig. 11 og 12**. Her spiller det trekantede fiskehoved en tredobbelt rolle med en lotusblomst voksende frem fra hvert hjørne, der hver især udgør munden for en af de tre delvist overlappende fisk.¹⁵

Også på det helt generelle niveau finder vi den samme grundtanke gennemspillet i skålen som genstand. Skålen fungerer naturligvis – enten i praksis eller blot potentielt – som en beholder, men den ydre dekoration fremhæver yderligere et fremkomst-aspekt ved lotusblomsten. Som nævnt legemliggør lotusblomsten ikke blot fremkomstprincippet, fordi den selv synes at komme op af, og vokse på, vandoverfladen, men samtidig er blomsten i sig selv også en beholder, der åbner og lukker sig. Skålen indeholder ikke blot mangfoldige lotusblomster i mindre skala, men kan også selv anskues som en stor lotus, hvorved alt, hvad der befinder sig inden i skålen, selv bliver en differentieret udfældelse af “indholdet” af en lotusblomst i større skala – en idé, der ikke blot trækker på lotusblomsten, men også på tilapia-fiskens skabelsesmodus, hvor fisken indeholder og siden udspyer små kopier af sig selv, i en ny kombination af de to motiver **[fig. 13]**.

15 Samme motiv ses i en skål i Eton ECM 1880.

Vi kan med andre ord se gennemspilningen af en række beslægtede temaer, der alle udgør variationer af fremkomstprincippet, på hvert af skålens niveauer. Skålens form gør den naturligvis til en beholder, og dens materiale og farve er blevet til gennem en udblomstringsproces. Den malede dekoration lægger vægt på lotusblomster og andre planter fremvoksen af vandet, samtidig med, at skålens blanke, blågrønne overflade i sig selv bliver en vandoverflade, som disse malede motiver vokser frem på. Viden om tilapia-fiskens adfærd i naturen understreger dette motiv som endnu et udfald af fremkomstprincippet, en sammenhæng der yderligere forstærkes af den “umulige” kombination af blomst og fisk. Også den overordnede komposition udviser fremkomsttræk, idet skålens midte er karakteriseret ved stillestående og abstrakt geometriske former i modsætning til de dynamiske og langt mere specifikke former, der aktualiseres i billedets periferi. Sammenhængen mellem inderside og yderside, samt forståelsen af lotusblomsten som en “beholder”, der åbner og lukker sig, viser sig yderligere gennem ydersidens dekoration.

Virkning

Hvad kan meningen være med at skabe en genstand med så mange omhyggeligt sammenføjede, begrebslige lag? Hvis vi tager udgangspunkt i materialets “alkymistiske” forvandlingsproces som nævnt ovenfor og den deraf følgende idé, at skålen ikke er et

Fig. 11 Tredobbelt tilapia-fisk med lotusblomster. Ägyptisches Museum, Berlin. Foto <http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=606424&viewType=detailView> (creative commons).

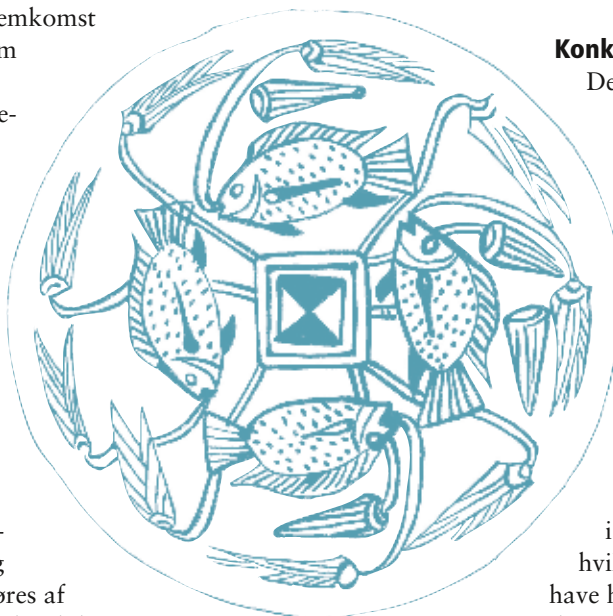
symbol på, men snarere et *udfald af*, en tilblivelsesproces, begynder vi at kunne forstå også de komplekse, påmalede mønstre. Den skinnende blå farve, der gradvist udskilles af skålen, når den tørrer, symboliserer ikke vand, men er et udfald af den samme proces, der andetsteds bliver til Nilens oversvømmelse. På samme måde virker de malede mønstre med planter og fisk ved at "trække" de samme processer, som i naturen fører til disse skabningers tilblivelse og adfærd,¹⁶ ud af et materiale, der er mættet med potentialer. Det, at mønstrene her er udført i mangan-maling på fajancemasse, der er formet over en lerform, åbner nye muligheder for at kombinere dem på måder, der ikke findes i naturen. Dette illustreres mest karakteristisk ved lotusknoppen, der kommer ud af munden på tilapia-fisken. Her er lotusknoppens fremkomst fra vandet og blomstring ligesom tilapia-fiskens selvduplikation, hvad vi ville kalde naturfænomener, men den overlagte kombination af disse kan kun findes i maleriet, ikke i naturen.

Ud fra disse betragtninger kan vi formode, at skålenes sammensmeltning af marskens vandmiljø med det keramiske materiale ikke så meget sigter på at afbilde faktiske vandområder i Ægypten, men snarere på at aktualisere de fremkomst- og skabelsesprocesser, der også finder sted dér, i nye kontekster og nye kombinationer, der muliggøres af materialets egenskaber. Da vi ved så lidt om skålenes praktiske anvendelse, har hypoteser om deres rolle i ritualer hovedsageligt været



Fig. 12 Tredobbelt tilapia-fisk med fugle. British Museum. Foto LM.

Fig. 13 Tilapia-fisk og lotusblomster på skål i Eton 1646. Diameter 15 cm. Den ene fisk mangler også bugfinnerne på originalen. Tegning LM.



baseret på gætværk.¹⁷ Men vi kan i det mindste konstatere, at skålenes arkæologiske sammenhæng associerer dem med to slags væsner, nemlig afdøde forfædre på den ene side og gudinden Hathor på den anden. Gennem forekomsten af utvetydige Hathor-motiver på visse af marskskålene har vi allerede observeret gudindens tætte forbindelse til de processer, skålene materialiserer. I de dødes tilfælde kunne skålenes iboende skabelseskræfter åbenbart også være nyttige, og det i en sådan grad, at de ligefrem blev gjort til en del af den nye rituelt sammensatte forfader-krop ved at blive lagt ind i kisten.

Konklusion

Denne undersøgelse af marskskålene har vist, at deres betydning stikker langt dybere end blot at være attraktive, blomstrede nipsgenstande. Vi kan ikke komme uden om det problem, at deres arkæologiske kontekst ikke lader os sige meget om deres konkrete anvendelse. Men ikke desto mindre kan fornyet opmærksomhed på deres materiale og motiver og disses indbyrdes sammenhæng fortælle os en masse om de oplevelser og begrebskategorier, som skålene indfanger. Dette kan i det mindste hjælpe os til at forstå hvilke slags anvendelser, skålene *kunne* have haft, og ikke mindst giver det os som moderne betragtere mulighed for at værdsætte skålenes kompleksitet langt ud over den umiddelbare tiltrækning, deres former og farver udøver.

16 Se Rune Nyord, 'Mennesket bag mennesket: Det oldægyptiske *ka*-begreb', *Papyrus* 35/1 (2015), specielt s. 33-34, for den nære sammenhæng mellem tilblivelse og adfærd i ægyptisk tænkning.

17 F.eks. Martin Bommas, 'Blue faience bowls and social practice: New light on their use and function', i: Carl Graves (red.), *Connections: Communication in Ancient Egypt*, Birmingham 2012.



Frøens rolle i Det gamle Ægypten

**Mette
Gregersen**

Mange – for os – ubetydelige og uanselige dyr spiller en væsentlig rolle i den oldægyptiske kultur og religion, fordi ægypterne ofte bygger deres opfattelse af dyrs rolle på direkte iagttagelser af dyrenes livscyklus. Dette gør sig ikke overraskende også gældende for frøen.*

Frøens udvikling fra æg over haletudse til frø er kortvarig, ca. tre måneder. Da frøen som fuldt udviklet ikke kun ånder gennem sine lunger, men også gennem huden, betyder det, at den kan opholde sig et godt stykke tid under vandet for så pludseligt at komme frem. For ægypterne blev dette fænomen en bekræftelse af deres forestillinger om genfødsel og regeneration, særligt i forbindelse med Nilens skabende kraft. Denne vigtige symbolik kunne udtrykkes gennem eksempelvis anonyme votivgaver i frø-

ens skikkelse og gennem forskelligartede afbildninger i grave, og på gravudstyr og i templer samt ikke mindst også i form af gudinden Heket, som kunne fremstilles både i ren frøskikkelse [fig. 1], i en sjælden kvindeskikkelse [fig. 2] og hyppigst i en kombination af begge, som det vil fremgå senere.

Selv udviklingstrinet lige før frøen, haletudsen, havde betydning i oldtidens Ægypten, for den markerer det høje antal “hundrede tusinde” i det ægyptiske talsystem [fig. 3]. Den afbildes også – sammen med *shen*-ringen, som symboliserer omslutning og beskyttelse – nederst på de palmeribber, som bruges til at markere kongens modtagelse af tildeling af regeringsår. Disse scener er afbildet på steler, statuer og ikke mindst på tempelvægge [fig. 4].

Fig. 1 Sethi I
ofrer til gudinden
Heket. Relief i
Osirisrummet i
kongens tempel
i Abydos. Foto
Søren Nysteen.

Fig. 2 Frøgudinden Heket
mellem Anubis (med
sjældent menneskehovede)
og en gud, hvis navn er
ødelagt. Ramesses II's tem-
pel i Abydos. Foto LM.



Fig. 3 Haletudsehieroglyffer i Khaem-
hets grav (TT 57) i Theben. Korn-
magasinskriver Khaemhet overbringer
Amenhotep III alle dokumenterne
relaterende til afgifter “lige fra det usle
Kush (Nubien) til Naharina (Irak)”.
Ialt 33.333.300 stk. er noteret. Det
drejer sig utvivlsomt om det kvæg, der
er afbildet i udvalg bag ham. Foto LM.



Fig. 4 “100.000 rege-
ringsår” hugget i granit i
dørkarm i Ramesses II's
tempel i Abydos. Foto
LM.





Fig. 5 Frø af granit eller diorit. Højde: 6 cm; længde: 7 cm. Ukendt fundsted. Ny Carlsberg Glyptotek ÆIN 1804. Foto Ole Haupt.



Fig. 6 Frøer i deres naturlige, våde element. Niankhkhnum og Khnumhoteps grav. Sakkarā. 6. dynasti. Foto LM.



Fig. 7 Kultstatue eller kongelig gave til en helligdom. Sen Nagada III-tidlig dynastisk periode. Andesit porfyr. British Museum EA 66837. Længde 28,7 cm. Foto LM.



Fig. 7 a Lille frø. British Museum EA 54372. Længde 8,24 cm. Foto LM.



Fig. 7 b Frø af terra-cotta. British Museum. Længde ca. 11 cm. Foto LM.



De ældste forekomster af frøer findes som små figurer, formodentlig givet som votivgaver til guder i templerne. Som eksempel kan Glyptotekets frø nævnes [fig. 5]. Den er knap naturalistisk, men man er dog ikke i tvivl om, hvad den forestiller, og da den bærer kong Ahas Horusnavn på ryggen, kan den dateres til 2955-2925 f. Kr.¹ Senere i Gamle Rige dukker frøerne naturligt op i forbindelse med scener, der afbilder aktiviteter i papyruskrattet [fig. 6], og når man besøger museer med ægyptiske samlinger, forbløffes man over det store antal frøer, der forekommer i alle mulige størrelser, materialer og mere eller mindre vellykkede udførelser [fig. 7 a og b og 8 og vignetten s. 2].

Frøer i grave

Frøer er stort set ikke-eksisterende i gravudsmykning² med undtagelse af en af de smukkeste grave overhovedet: grav nr. 66 i Dronningernes Dal, udhugget og udsmykket til Ramesses II's dronning

* Der skelnes ikke mellem frø og tudse i denne artikel, eftersom ægypterne ofte slog dem sammen under et og betegnede dem som "Hekets dyr". Se Hans Bonnet, *Reallexikon der Ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin 1952, s. 400. Bonnet nævner desuden, at tudsen spiller en temmelig beskeden rolle og kun forekommer bevæbnet med knive på de magiske stave, som amuletter og på lamperne fra romersk tid.

- 1 Mogens Jørgensen, 'Kunstværker fra det arkaiske Ægypten i Glyptoteket' i Mette Moltesen (red.), *Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek*, 52. årgang, København 1996, s. 44-49.
- 2 Robert Hari, *La Tombe thébaine du père divin Neferhotep (TT 50)*, Genève 1985, pl. 29 og s. 42-43 har også en afbildning af en frø på en krukke ved siden af skriveudstyr. Disse genstande befinder sig under mumien, om hvem det hedder: "Din *ba* er i himlen og dit lig herved". I TT 335 er der en scene, som kan sammenlignes med scenen i Nefertaris grav. Nakhtamon ofrer maat til Thoth, og bag hans stol ses en frø på en stander. Scenen kan ses på <https://osirisnet.net> under Tombs: Luxor – Deir el Medina, Nakhtamon TT 335, s. 3, vestvæggen.



Fig. 8 Modeller af frøer i forskelligt materiale i Louvre, Paris. Foto Pia Adamsen.



Fig. 9 Fornemt skriveudstyr i dronning Nefer-taris grav i Dronningernes Dal. 19. dynasti. Tegnet af LM.



Fig. 10 a,b Hapy gyder vand med assistance af frøer. Vestibulen til Osiris-rum på Philæ-templets tag. Fra Junker, *Das Götterdekret*, fig. 21 og 22.



Nefertari. I sidekammeret i den første del af graven står dronningen foran Thoth, mens en stander med en krukke vand og paletten fra skriverens udstyr er placeret mellem dem. Som en usædvanlig del af remedierne til skrivesituationen sidder en frø på krukken [fig. 9]. En stor del af graven er udsmykket med kapitler i både tekst og billeder fra Dødebogen, og den specifikke skriverscene illustrerer kapitel 94 fra samme. Kapitlets overskrift er "Kapitel om at bede om vandkrukken og skrivepaletten fra Thoth i nekropolen af osiris, store kongelige gemalinde, herskerinde over de to lande, Nefertari, elsket af Mut, sand af stemme". Kapitellet handler om, at Nefertari ligestiller sig selv med en skriver og beder om at få vand, krukke, palet og Thothes skrin samt Osiris' væsker til sine skriverier, så hun kan udføre Osiris' instrukser korrekt hver dag. Hun afslutter med at anråbe Ra-Harakhte og forsikrer ham om, at hun vil være tro mod *maat*. Man kan forestille sig, at tilstedeværelsen af frøen skal forbinde vandet i krukken med Hapy, og måske også med Nun, hvor skabelsen foregår, så frøen bliver den, som hjælper Nefertari med genfødslen.

Frøer indgår ligeledes i to vigtige scener i vestibulen til Osiris-rummet på Philæ-templets tag [fig. 10 a og b].³ Det drejer sig netop om Nilguden Hapy, som udgyder det livgivende vand med frøen som en væsentlig deltager i ritualen, idet vandet ikke kun kommer fra Nilguden, men i begge tilfælde også strømmer fra frøen, og igen betones frøens betydning for genfødslen.

En dæmon i Dendera-templet

I den sydlige krypt i det græsk-romerske Dendera-templel kan man træffe en dæmon i skikkelse af en hunabe med frøhoved med denne ledsagende replik fra Horus, søn af Isis: "*Wepet* er dit fuldkomne navn, idet dit ansigt er en frøs. Jeg vil skære hovedet af dine fjender på jorden med en kniv, og jeg vil

3 Hermann Junker, *Das Götterdekret über das Abaton*, Wien 1913, s. 61, fig. 21 og 22.



Fig. 11 Abe med frøhoved løfter to knive i en af krypterne i templet i Dendera. Fra Chassinat, *Le Temple de Dendara* V,1, Cairo 1947, pl. 433.



Fig. 12 Wepemnofrets titel "præst for Heket" på hans stela fra Giza i Phoebe Hearst Museum of Anthropology Berkeley. 4. dynasti. Tegnet af LM.

kaste din fjende i fangenskab" [fig. 11].⁴ Eftersom det lyder som om, at Wepet har brug for beskyttelse, kan man måske gå ud fra, at den trods knivene er venligsindet.

Frøgudinden Heket

De fleste fremstillinger af frøer i det gamle Ægypten er anonyme; men en frøgudinde kendes ved navn, nemlig fødselsgudinden Heket. Hun kendes fra både pyramide- og sarkofagtekster. I en kryptisk opstigningstekst, som findes i begge tekster, hvori de enkelte kropsdele associeres med guddomme, ligestilles den døde konges anus med Heket.⁵ I en anden sarkofagtekst identificerer den afdøde sig som bl.a. guden Horus og "den store, som Heket skabte".⁶

I lighed med omtalen af gudinden i pyramide-teksterne stammer den første todimensionale fremstilling af Heket formodentlig også fra Gamle Rige, idet den forekommer som fornemt udført hieroglyf på en stela for den højtstående embedsmand, kongesøn Wepemnofret fra 4. dynasti [fig. 12].⁷ Stelen er fundet i hans grav G 1201 på Giza-plateauet. Han bar foruden andre religiøse og juridiske tekster titlen præst for Heket. Denne titel bæres af 14 personer i perioden fra det tidlige 4. dynasti til begyndelsen af 6. dynasti – ikke noget stort antal, og Wepemnofret var en af blot to fra 4. dynasti.⁸ Tilsyneladende forsvinder titlen herefter.

Fra Mellemste Rige kendes mange genstande, som nok mest har tjent som gravgaver, heriblandt de såkaldte magiske stave [fig. 13]. De har haft som formål at beskytte kvinder i forbindelse med svangerskab og fødsler. Derfor er det karakteristisk for disse genstande, at de er udsmykket med billeder af mærkelige og skrækindgydende væsener og fabeldyr, heriblandt guden Bes, men også gudinden Heket.

4 Émile Chassinat, *Le Temple de Dendara* V,1, Planches, Cairo 1947, pl. 433 og V,2, Texte, Cairo 1952, s. 141.

5 Kurt Sethe, *Die altaegyptischen Pyramidentexte II. Spruch 469-714 (Pyr. 906-2217)* Leipzig 1910, kapitel 539 (= PT 1312 c); Adrian de Buck og Alan H. Gardiner, *The Egyptian Coffin Texts VII. Texts of Spells 787-1185*, The University of Chicago Oriental Institute Publications Volume LXXXVII, Chicago 1961, Sarkofagtekst 945, s. 160.

6 de Buck og Gardiner, *The Egyptian Coffin Texts III. Texts of Spells 164-267*, Volume LXIV, Sarkofagtekst 175, s. 61d.

7 William Stevenson Smith, 'The Stela of Prince Wepemnofret', *Archaeology* 18/1, 1963, s. 2-13.

8 Miroslav Barta, "'Priest of Heket" in the Egyptian Old Kingdom', *JNES* 58, nr. 2, Chicago og Illinois, 1999, s. 107-116.

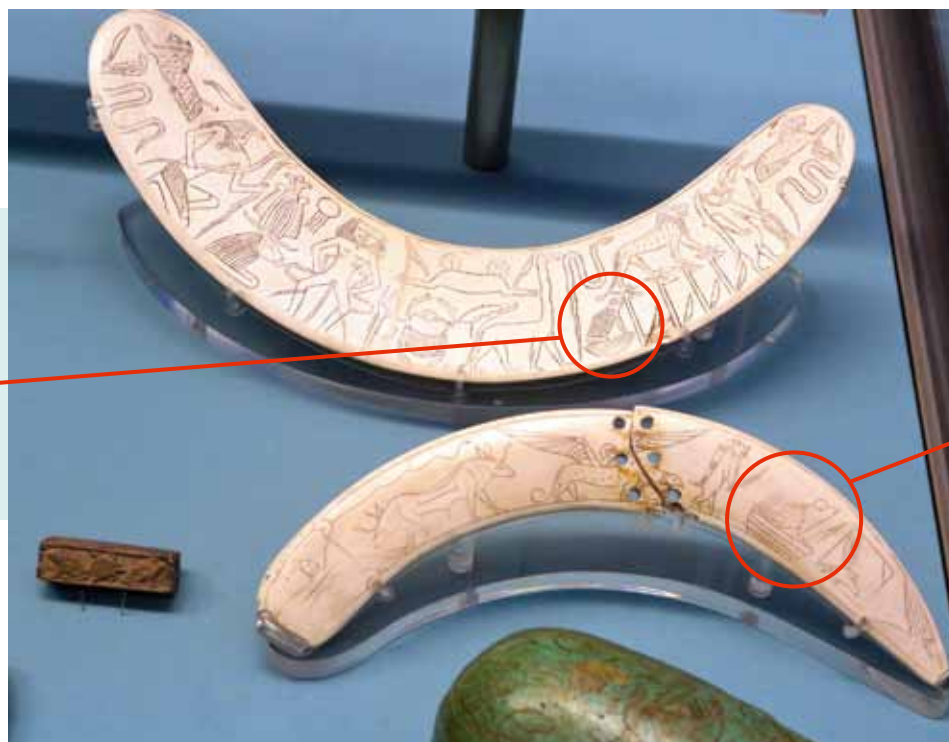


Fig. 13 Magiske stave fra Theben med forstørrelse af frøerne. Ca. 1750 f. Kr. Elfenben (flodhestetand?) Theben (EA 18175) og ukendt fundsted (EA 24426). Foto LM.

“Det hellige område”

I nogle private grave fra Ny Rige forekommer et område med afbildning af forskellige bygninger, små kapeller, dam- og haveanlæg og Muu-dansere, som af Jürgen Settgast omtales som “Det Hellige Område” (*t3-dsr*) på grundlag af følgende tekst til en scene i TT 60, Antefokers grav:⁹

At sætte (sarkofagen) ned i Muus hal ved porten til Det Hellige Område.

Blandt disse elementer er firkantede søer i et antal af tre eller fire af interesse. De forekommer i gravene TT 15, 12, 81 og 21, 100 og 222;¹⁰ men det er kun i vesir Rekhmiras grav (TT 100) og Montu-præsten Hekamaatra-Nakht, kaldet Tuross grav (TT 222), at dammene bærer et navn. I TT 100 hedder den øverste sø Khepris sø, den mellemste Hekets og den nederste Sokars sø. I grav 222 er det kun de to øver-

ste, som er bevaret, og de er identiske med dem i TT 100. I en Sarkofagtekst 234 a-b¹¹ lyder teksten:

Udføring af dette ritual med Khepris og Hekets søer (af) den lille og den store glente. At præsentere ofre til for- og agtertovets [landgangs]pæl. At lade den tilbudte offergave gå rundt fire gange for den forsørgede, denne dadelfri NN, sand af stemme.¹²

Det er stadig ikke til at vide, hvad meningen er med ofrene; men at Heket må spille en rolle i forbindelse med begravelse er uomtvisteligt. Barta tager os et skridt videre, idet han henleder vores opmærksomhed på, at der i Sakkara-Abusir-området findes flere søer, og derfor mener han, at Heket og Hekets præsts rolle i forbindelse med begravelser har omfattet bådrejse over søerne.¹³ Willems knytter søerne (“bassinerne” som de omtales af ham) til “tekenus

9 Jürgen Settgast, *Untersuchungen zu altägyptischen Bestattungsdarstellungen*, ADAIK, Ägyptologische Reihe 3, Glückstadt, Hamburg, New York 1963, s. 48; Norman de Garis Davies og Alan H. Gardiner, *The Tomb of Antefoker, Vizier of Sesostri I and of his Wife, Senet*, London 1920, pl. 21.

10 Settgast, *Untersuchungen*, s. 117-120.

11 de Buck og Gardiner, *The Egyptian Coffin Texts III*. Sarkofagtekst 234, s. 301a-b.

12 Harco Willems, *The Coffin of Heqata. A Case study of the Egyptian Funerary culture of the Early Middle Kingdom II: Translation of and Philological Commentary on the Coffin Texts*; Plates, Groningen 1994, s. 408.

13 Barta, “Priest of Heket”, s. 115.



Fig. 14 Khnum ved pottema-gerhjulet. Deir el-Bahari. Fra E. Naville, *The Temple of Deir el Bahari II*, London 1896, pl. XLVIII.

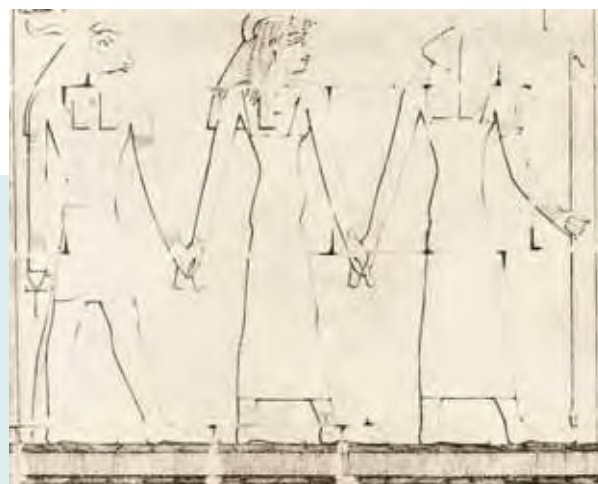


Fig. 15 Hatshepsuts mor ledes til fødselslejet. Deir el-Bahari. Fra E. Naville, *The Temple of Deir el Bahari II*, London 1896, pl. XLIX.

søvn”,¹⁴ og så er vi fremme ved den opfattelse, som på nuværende tid er den gældende, uden at *tekenu* er grundigt undersøgt.¹⁵ Tekenu, som ligner en bylt på en slæde i afbildningerne, opfattes som en person, måske *sem*-præsten; men Barta går skridtet videre og foreslår ud fra beskrivelsen af tekenu, som har konturer, der ligner en frø, at det er Hekets præst, som bliver trukket på slæden, fordi personen/genstanden beskrives som dækket af et brunmalet skind.¹⁶ Men hvorfor så ikke gå skridtet fuldt ud og foreslå, at det er Heket, som ligger på slæden, parat til at hjælpe den døde videre til et efterliv?

Fortællingen i Papyrus Westcar

En charmerende fremstilling af Hekets rolle som fødselshjælper sammen med Isis, Neftys og fødselsgudinden Meskhenet, som også bestemte det nyfødte barns skæbne, forekommer allerede i Papyrus Westcar (P. Berlin 3033) fra Mellemste Rige.¹⁷

Forhistorien er, at kong Cheops underholdes af sine sønner, som fortæller ham fantastiske historier, og i en af dem afsløres det, at tronfølgen efter Cheops' to første sønner vil blive afbrudt af fødslen af tre drenge, hvis mor er Redjedet, gift med Rauser, Ras ypperstepræst. Faderen til børnene er imidlertid ikke Rauser, men selve solguden. Da fødselen nærmer sig, sendes de fire fødselshjælperer af sted i skikkelse af dansepiger sammen med skaberguden Khnum, som bærer deres baggage. Vel ankomne skal de hjælpe de tre børn til verden, og da de nyfødte børns hud og knogler er identiske med solgudens, afsløres deres virkelige, guddommelige ophav. Denne forunderlige hændelse var blevet spået af Djedi, en lærd mand på 110 år, som også kunne sætte afhugne hoveder tilbage på dyr og mennesker. Han har dog beroliget Cheops med, at den ældste ikke skal efterfølge Cheops-sønnen, men først efter to led vil det ældste gudebarn bestige tronen.

Fødselsrum (mammisi)

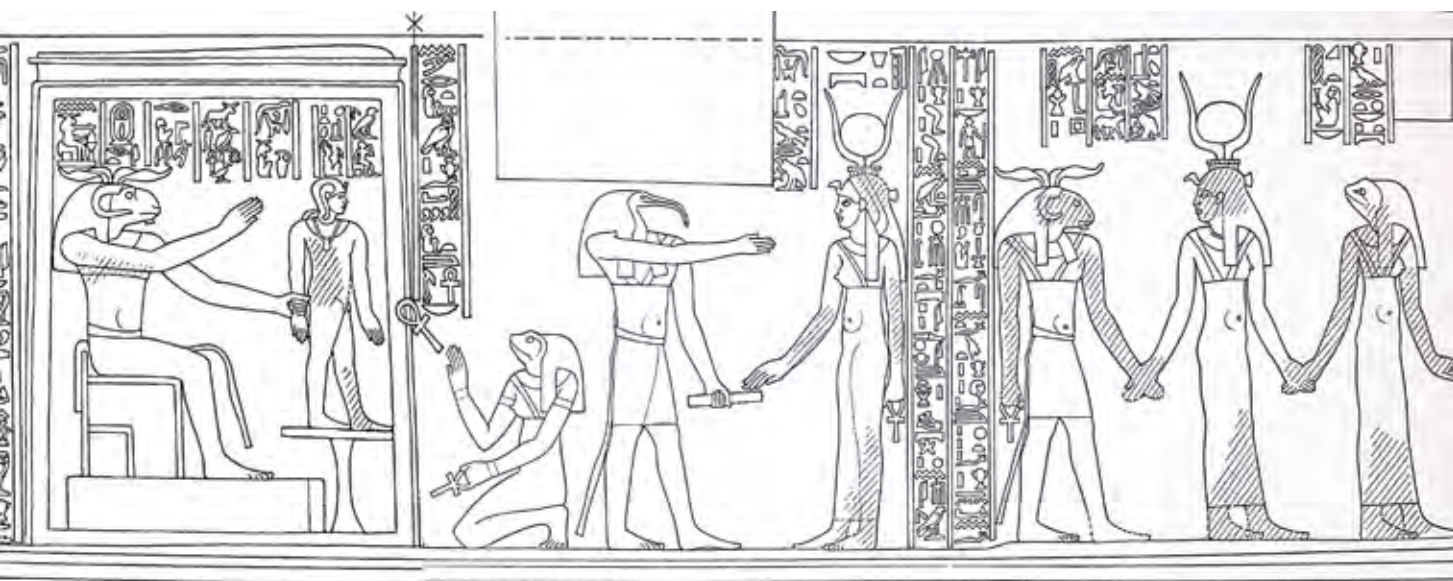
Fra Ny Rige kendes eksempler på en fødselslegende, som anvendtes af Hatshepsut, Amenhotep III og Ramesses II til at legitimere deres regentskab. I skikkelse af hendes kongelige gemal besvangrer Amon dronningen, som så føres til fødesengen; men selve skabelsen af den nye kongedatter eller kongesøn foretages af skaberguden Khnum, som former det nye barn og dennes *ka* på sin drejeskive, bivånet af Heket, som også fører dronningen ind til fødselen. Efterfølgende anerkender Amon barnet, hvilket

14 Willems, *Coffin, Volume I, Description and Analysis*, s. 110-111.

15 Lise Manniche, 'Placenta en overset komponent i ægypternes personlighed', *Papyrus* 35/2 2015, s. 21 omtaler behovet for en særskilt undersøgelse af tekenu.

16 Barta, "Priest of Heket", s. 116.

17 Oversættelse af Anette Lerstrup, 'Fortællinger fra faraos hof. Papyrus Westcar (P. Berlin 3033)', *Papyrus*, 23/1, 2003, s. 18-25. Teksten formodes at være fra 12. dynasti, men dette eneste eksisterende papyrusmanuskript er først nedskrevet i Hyksos-perioden (1649-1540 f. Kr.).



giver den nye regent mulighed for at iscenesætte sig selv som Amons datter/søn. Disse relativt tidlige afbildninger findes på anden terrasse i Deir el-Bahari-templet [fig. 14, 15], i fødselsrummet i Luxor-templet og på en blok fra Ramesseum. Efter ca. tusind år optræder de igen i templer, men nu i de selvstændige mammisi i Edfu, Dendera og Philæ [fig. 16], hvor selve skabelsesscenen, hvad angår Khnum og Heket og Hekets ledsagelse af dronningen i den næste scene, er identiske med de førnævnte fra Ny Rige. De spiller igen en meget vigtig rolle i disse græsk-romerske templer, fordi de på lignende vis legitimerer både konge og gud.

Vi har således set Heket bistå ved fødsler både i litteraturen og i templer; men hun tager også del i en anden form for skabelse, som det kan ses i det østlige kapel på taget af Dendera-templet [fig. 17]. Det drejer sig om avlingen af Horus, hvor den døde Osiris ses liggende på den løveformede mumieseng, og Isis i skikkelse af en glente sænker sig ned over hans erigerede lem. Overraskende er det her ikke Neftys, men derimod Hathor, som sidder ved Osiris' hoved, mens Neftys er anbragt ved fodenden af sengen, ligeledes i skikkelse af en glente. Til stede lige bag hende observerer Heket sceneriet siddende på et podium.

Heket i Petosiris' grav

I overgangen mellem den 2. Persiske Periode i Ægypten (343-332 f. Kr.) og den Græsk-Romerske findes en meget betydningsfuld grav på vestbredden



Fig. 16 Skabelsen som den afbildes i mammisi'et i Philæ. Fra H. Junker og E. Winter, *Das Geburtshaus des Tempels der Isis in Philä*, Wien 1965, s. 96.

Fig. 17 Osiris på bære med Isis i fugleskikkelse svævende over ham, bivånet af Hathor, Neftys og Heket. Det østlige kapel på taget af templet i Dendera. Foto LM.

af Hermopolis (Tuna el-Gebel). Den tilhørte en mand ved navn Petosiris, som bar en mængde titler, hvoraf den vigtigste var ypperstepræst for Thoth. Graven er enestående, fordi facaden i ydre form ligner en mindre udgave af Dendera-templet. Dertil kommer, at den er udsmykket i en blanding af ægyptisk og græsk stil. I forreste del, pronaos, er det dagligdags scener i græsk stil, mens selve naos indeholder en del traditionelle scener, som i ægyptisk stil

er de religiøse scener, som skal hjælpe Petosiris og hans familie med at få det eftertragtede liv i det hinsides. For denne artikels vedkommende er det mest interessante dog, at Petosiris i sin biografiske indskrift på østvæggen i kapellet fortæller, hvordan han genrejste gudindens helligdom:

“Nu var jeg til stede foran denne gudinde, Heket, Herwers herskerinde (underområde i det 15. øvre-ægyptiske nome), ved hendes fuldkomne fest i den fjerde måned af *shemu*, dag 4 som leder af Thoths domæne. Hun drog til et sted i den nordlige del af denne by til “Hekets hus”, som det kaldes fra mund til mund, og som siden ældgammel tid havde været ødelagt. Vandet havde ført det væk hvert år, til man ikke længere kunne se dets grundplan. Det kaldtes blot Hekets hus, da der hverken var lersten eller sten tilbage. Så gjorde gudinden holdt der (...)

Jeg tilkaldte denne gudindes tempelskriver og gav ham sølv, uden at tælle det, til at rejse et monument der fra den dag. Jeg byggede en stor vold rundt om det, så vandet ikke kunne føre det væk. Jeg var med til at søge råd hos lærde for at organisere ritualerne, som denne gudinde fejres med, og gøre hende tilfreds, til hun vidste, at det var fuldbragt”.¹⁸

Den Hermopolitanske Ottegudekreds

Denne gruppe på otte guder (kaldet en “ogdoade”) spænder over hele den ægyptiske historie, og derfor behandles den til sidst, hvor også frøen kommer ind i billedet.

I en af de vigtigste skabelsesmyter, Den Hermopolitanske Skabelsesmyte, personificerer fire gudepar fire urelementer: Nun-Nunet (uroceanet og himlen under uroceanet), Kek-Keket (mørket), Heh-Hehet (det grøn-seløse) og Amon-Amonet (luft, vind og det skjulte). De to af parrene, Nun og Nunet, Amon og Amonet nævnes allerede i pyramideteksterne, hvor kongen henven-der sig til urguderne således: “I har jeres offerbrød, oh, Nun og Nunet.... I har jeres offerbrød, oh, Amon og Amonet”,¹⁹ og i indledningen til kapitel 76 i sarkofagteksterne tiltaler den døde urguderne med følgende udsagn: “Oh, I otte urguder, som er i besiddelse af himlens kamre, og hvem Shu skabte af udflådet fra sine lemmer”. Ligeledes siger den døde i skikkelse af Shu selv: “Kom og nærm jer jeres far i mig”,²⁰ og lidt

senere: “Jeg er den, som skabte jer, lige som jeg blev skabt af jeres far, Atum”.²¹ Senere i samme kapitel siger Shu ydeligere: “Det er mig, som avlede urguderne og gentog det i ursumpen, i Nun, i mørket og i gruben. Det er mig, Shu, som skabte guderne”.²²

En anden variant af myten fremgår af en tekst på den 2. pylon i Karnak-templet, hvor Otteguderne er sønner og døtre af *Iri-t3*,²³ at de var de mandlige og kvindelige væsener, som skabte lyset, og at de også var skabt af deres far, Tatenen i hans værksted fra det første øjeblik.²⁴ I Hibis-templet i Kharga-oasen fra 27. dynasti kan man i den store hymne til Amon endvidere læse, at Ogdoaden blev til i Det store Grønnes (havet) Nun.²⁵ I en skabelseshymne fra samme tempel er det dog Khnum, der er skaberen af De Otte.²⁶ Dette er ganske forvirrende; men det skal dog også nævnes, at alle disse forskellige opfattelser spænder over hele Ægyptens historie.

Fælles for Den Hermopolitanske og Den Heliopolitanske Skabelsesmyte er, at Nun indgår i begge, og at skabelse foregår fra en ursump. I Den Hermopolitanske Skabelsesmyte bliver de otte væsener til med hver sin karakteristik, som kan føres tilbage til Urvandet.²⁷ Dernæst opstår Urhøjen, som også kaldes Flamme-øen, hvorfra solguden kommer frem, hvormed lyset er skabt.²⁸ Den nok ældste betegnelse for disse otte guder er Khemenu (“de otte”) og heraf “Ottebyen”, som i græsk-romersk tid omdøbes til Hermopolis, hvor Thoth (=Hermes) er hovedgud. De otte urguder nævnes i både Den Heliopolitanske og Den Memfi-

18 Gustave Lefebvre, *Le Tombeau de Petosiris II. Les Textes*, Cairo 1923, Tekst nr. 81, s. 57 (71)-58 (82).

19 Sethe, *Die altaegyptischen Pyramidentexte I. Spruch 1-468* (Pyr. 1-905), Leipzig 1908, kapitel 301 (= PT 446 a og c).

20 de Buck, *The Egyptian Coffin Texts II. Texts of Spells* 76-163, Volume XLIX, Chicago 1938, Sarkofagtekst 76, 1a-b og 1d.

21 de Buck, *op. cit.* II Sarkofagtekst 76, 1g-2a.

22 de Buck, *op. cit.* II Sarkofagtekst 76, 5e-6b.

23 *Iri-t3* (den som skaber jorden) er et aspekt af Amun.

Christian Leitz (udg.), *Lexikon der Ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen I*, OLA 110, Leuven 2002, s. 500 med referencer.

24 Ifølge Bonnet, *Reallexikon*, s. 769-770 er Tatenen en urgud, hvis navneelement “Tenen” betyder “Det hævdede land”, som symboliserer Urhøjen. Han er også herre over tiden og forekommer overvejende i menneskeskikkelse. Han forbindes med både Ptah og Osiris. Leitz, *Lexikon VII*, OLA 116, s. 346-349. Teksten er oversat i David Klotz, *Adoration of the Ram. Five Hymns to Amun-Re from Hibis Temple*, Yale Egyptological Studies 6, 2003, s. 69.

25 Horst Beinlich, *Das Buch vom Fayum I, Ägyptologische Abhandlungen* 51, Wiesbaden 1991, s. 148.

26 Klotz, *Adoration of the Ram*, s. 141.

27 Kurt Sethe, *Amun und die acht Urgötter von Hermopolis. Eine Untersuchung über Ursprung und Wesen des Ägyptischen Götterkönigs*, Berlin 1929, § 120, s. 61.

28 Sethe, *op. cit.* § 96, s. 50.



Fig. 18 De fire par i Ogdoaden på loftet i hypostylhallen i templet i Dendera. Foto kairoinfo4u (2017, May 11). Dendera Temple Ceiling. Ancient History Encyclopedia. Retrieved from <https://www.ancient.eu/image/6615/>

Så er de tilvejebragt i deres egne kroppe.
De hviler hos Ra i himlen.
Det er dem, som modtager denne store gud,
når han går ud fra dem i himlens østside hver dag.
De er ved deres horisonts port, deres underverdensbillede ved denne hule.

At hjælpe solguden hver morgen er vel det allervigtigste og farligste, der udspiller sig, efter at skabelsen er indtrådt; men allerede i indledningen til den tolvte time er vi blevet beroliget med hensyn til solgudens fødsel, for der lyder det:

Denne store guds majestæts hvilen i denne hule,
"Afslutningen af mørket".
Denne store gud bliver født i sin tilsynekomstskikkelse af Khepri ved denne hule. Nun og Naunet, Heh og Hehet kommer til syne ved denne hule til denne store guds fødsel, så han går frem fra Duat, går ned i dagbåden og står op fra Nuts lår.³²

tiske Skabelsesberetning som skabere af solen, idet de har forladt Hermopolis for at begive sig til Memfis, alternativt Heliopolis. En thebansk udgave tilføjer, at de ender i Theben, hvor de finder deres sidste hvilested: deres underverden i vesten ved Medinet Habu, hvor de skal hvile ved siden af deres far, gudekongen Amon.²⁹

I Ny Rige møder vi første gang halvdelen af Ogdoaden i billedform, men ikke i den udførelse, som er mest karakteristisk for dem, og som hører senere tider til. Denne første fremstilling gælder kun parrene Nun, Nunet, Heh og Hehet, som er afbildet i menneskeskikkelse Amduats tolvte time,³⁰ og deres funktion her er at hjælpe solguden ved den daglige genfødsel.³¹ Den ledsagende tekst lyder:

29 Sethe, *op. cit.* § 101-102, s. 52-53.

30 Erik Hornung, *Texte zum Amduat, Teil III: Langfassung, 9. bis 12. Stunde, Aegyptiaca Helvetica* 15/1994, Genève, s. 834-836 og Erik Hornung, *Ägyptische Unterweltbücher*, Zürich und München 1972, s. 186-187 og s. 190-191 (885-888 og 202).

31 I papyri, eksempelvis P. Berlin 3001 og P. Leyde 71, omtalt i Gustave Jéquier, *Le livre de ce qu'il y a dans l'Hadès*, Paris 1894, s. 135 vises en vignette, som forestiller en opstigningsscene med Heh og Hehet, der løfter solbarnet med Khepri svævende ovenover.

Vi skal frem til den græsk-romerske periode, før vi får de første komplette billedfremstillinger af disse otte guder, men så findes der også talrige gengivelser af dem. Den menneskeskikkelse, som urguderne er afbildet med i Amduat, er ganske sjælden, for sædvanligvis fremstilles de som væsener med menneskekrop, men for de mandliges vedkommende med frøhoved over for de kvindeliges slangehoveder. Årsagen hertil er oplagt for frøernes vedkommende; slangernes symbolik er sværere at bestemme. Dog kan vi finde en parallel til frøens rolle i forbindelse med genfødsel i den sidste time i Amduat, som beskriver de 12 nattetimer, som solen rejser igennem for at blive født på ny, og denne fødsel, som skal foregå på det nøjagtige tidspunkt for at bevare balancen i kosmos, sker netop gennem en slanges krop.³³

Fremstillingerne af dem kan eksempelvis ses på det komplekse astronomiske loft i Dendera-templet [fig. 18],

32 Hornung, *Texte zum Amduat III*, s. 793-795, 3. Hornung, *Ägyptische Unterweltbücher*, s. 182 (192).

33 Hornung, *Ägyptische Unterweltbücher*, fig. 14, s. 186-187.



Fig. 19 Til højre står fire guder fra urhavet, hvoraf den øverste er Amon, den nederste urhavet Nun selv, begge med frøhoved og fulgt af henholdsvis Amonet og Nunet (samt Ptah og Thoth). Isis (med kohorn) og Neftys beskytter Osiris, der allerede er ved at rejse sig fra sit leje. (Over den liggende figur svæver "Amon-Ra, Osiris' ærværdige ba" med gudeskæg og fallos. Det ptolemæiske tempel for gudinden Ipet i Karnak fejrer det evige kredsløb symboliseret ved at Amon-Ra i form af Osiris genfødes af himmelgudinden Nut, hvis rolle her spilles af Ipet). Foto LM.

i Ipet-templet i Karnak [fig. 19], i Edfu-templet, i Hibis-templet og i Osiris-rummet på Philæ-templets tag. Som i Amduats tolvte time finder vi dem igen i den usædvanlige menneskeskikkelse i Hathor-templet i Deir el-Medina, hvor de seks tilbageværende af de otte guder og gudinder er afbildet [fig. 20].

En helt særlig fremstilling af dem har vi i Hibis-templet [fig. 21]. Her modtager de og hilser den nyfødte solgud, som kommer frem fra en lotus. Det er en variant over Den Hermopolitanske Skabelsesmyte, hvori skabelsen som her kan ske fra lotusblomsten, men også fra et æg, som af Thoth er bragt til Hermopolis.

Det yngste eksempel på afbildning af Ogdoaden [fig. 22] i den såkaldte Faiyum-bog³⁴ foreligger i en del manuskripter både som papyri og på væggen i Kom Ombo-templet. Den er også et af de sidste mytologiske værker skrevet med hieroglyffer. Det yngste

34 Horst Beinlich, Regine Schulz, Alfried Wiczorek (red.), *Egypt's Mysterious Book of the Faiyum*, Dettelbach 2013, s. 27-77. http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/2891/1/Beinlich_Faiyum_2013.pdf



Fig. 20 De seks af de otte guder (uden Amon og Amonet) fra Ogdoaden i Hathor-templet i Deir el-Medina. Foto LM.

Fig. 21 Illustration til den hermopolitanske skabelsesmyte med solbarnet i lotusblomsten i templet i Hibis (Kharga-oasen). Fra Norman de Garis Davies, *The Temple of Hibis in el Khārgah Oasis III*, New York 1953, pl. 4.

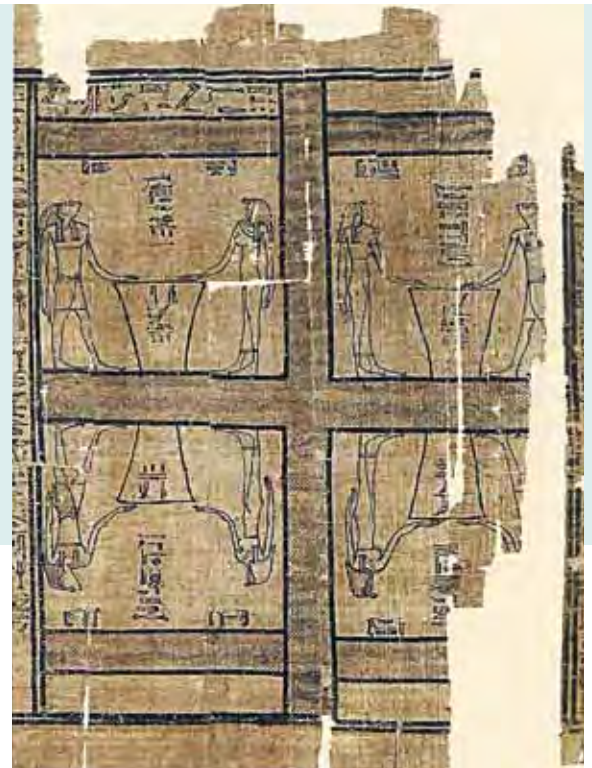


Fig. 22 De fire gudepar fra skabelsesmyten graver fire skakter for at komme ned til det vand, der danner søen i Fayum. Fayumbogen i Morgan Library and Museum New York. Fra Beinlich m.fl., *Mysterious Book of the Faiyum*, s. 73.

manuskript (Papyrus Botti A) er en hieratisk kopi udført 15. september 135 e.Kr.³⁵ Den anden date-rede udgave findes indhugget på en korridor i Kom Ombo dateret til kejser Tiberius' tid (13-47 e.Kr.).³⁶ Det er en omfattende tekst, som fortæller, hvordan Faiyum blev til; men her skal blot nævnes sektion syv, som beskriver, hvordan Ogdoaden grundlagde Faiyum:

Det store navn fader (og) Nun opstod så.
De har gravet med deres egne hænder.
Uroceanet kom frem fra det fra millioner og millioner dybder.
Således opstod Shedet (Krokodilopolis),
“Den, som er udgravet med begge hænder” kaldes den.³⁷

Den tilsyneladende ubetydelige frø spiller altså en enorm rolle i ægyptisk statsreligion og personlig tro



med udbredelse i både rum og tid. Selv i det kristne Ægypten hos abbed Shenute (347-365 e.Kr.) kan man finde en hentydning til dyret og oversvømmelsen: Shenute kritiserer ofte skikken med at konsultere orakler. Der var her tale om en mange tusind år gammel praksis, som ikke var sådan at komme til livs. Både hedninge og kristne ville gerne have råd om fremtiden fra oraklerne. I en tekst, der går under navnet “Da jeg sad på et bjerg”, håner Shenute dem, der rådspørger orakler. Når de henvender sig der, handler de ikke anderledes end børnene, der morer sig med at spørge frøerne i Nilen, om oversvømmelsen kommer!³⁸

35 Beinlich m. fl. *Egypt's Mysterious Book*, s. 32.

36 Beinlich m.fl., *op. cit.*, s. 32.

37 Beinlich m.fl., *op. cit.*, s. 72-73 og 77.

38 Johannes Leipoldt, *Sinuthii Archimandritae Vita et Opera Omnia III*, Paris 1908, s. 49,8-19. Tak til Paul John Frandsen for denne oplysning.



To konferencer i London

Foto Kathryn Piquette.

I Amarna: The Lived City

Den 19. - 20. september afholdtes i London den årlige Raymond and Beverly Sackler Distinguished Lecture in Egyptology. *Barry Kemp* holdt hovedforedraget "The 'House of the Aten' at Amarna: whose needs did it serve and how?", hvor han fortalte om de seneste udgravninger og resultater fra det store Aten-tempel. Selv i Amarnas korte levetid blev templet ombygget og videreudviklet i flere omgange. Han kom også ind på problemerne med den stadigt voksende moderne gravplads nær templet. For at bevare, hvad der er tilbage af bygningen, opbygges grundridset med kalksten, bl.a. sponsoreret af DÆS (se s. 48).

Anna Stevens fra Cambridge Universitet præsenterede et overblik over seks gravpladser for indbyggerne i Amarna. I en af dem tilhørte alle skeletterne børn og unge på mellem 7 og 25 år med skader, der viste, at de havde haft hårdt arbejde og f.eks. havde arbejdet som stenhuggere. Andre oplæg kom nærmere ind på analyser af knoglematerialet fra de nævnte gravpladser samt tænder og kostvaner. *Amandine Mérat* fra British Museum havde undersøgt tekstiler fra gravene og den såkaldte Stenlandsby, bl.a. en lille pose med et ubestemmeligt, brunt indhold, måske brugt som magisk beskyttelse. *Anna Garnett* fra Petrie Museet har arbejdet med keramik fra Stenlandsbyen, som kan give et klarere billede af byens funktion og forholdet til Arbejderlandsbyen. Vi hørte også om Kom el-Nana, hvor *Jacquelyn Williamson* fra George Mason University i Fairfax, Virginia, bl.a. fortalte om det industrielle bageri og bryggeri i forbindelse med "Ras solskygge"-templet der, og hvordan det muligvis havde forbindelse til dødekulten for eliten i Amarna.

Aude Gräzer Ohara fra universitetet i Strasbourg havde beskæftiget sig med fremstillinger på talat-blokke fra Karnak, hvor det fremgår, at privatpersoner kunne foretage kulthandler for solen på taget af deres huse. Kunne dette også være praksis i Amarna? *Delphine Driaux* fra Wien Universitet havde set på vandforsyningen og brøndene i Amarna, der dels var private og dels offentlige, og hvordan adgangen til vand var afhængig af social status.

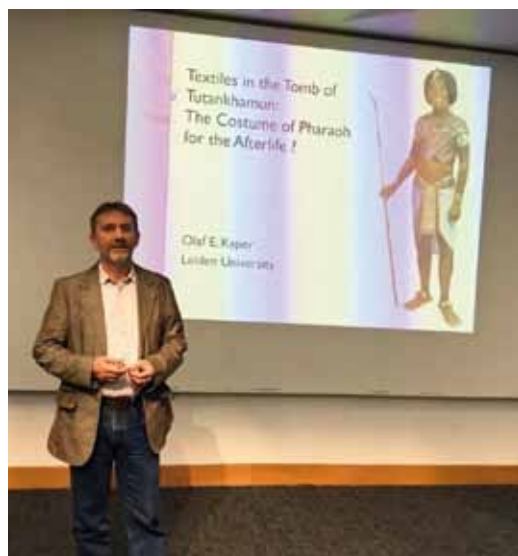
Der var også oplæg om værksteder for glasproduktion og skulpturer, både Tuthmoses' berømte værksted, hvor Nefertites buste blev fundet, og andre, som *Kristin Thompson* gav et overblik over. Hun har i mange år arbejdet med de utallige statuefragmenter af forskellige stenarter, især kalksten, kvartsit og granit, fra Amarna. *Daniel Soliman*, nu ansat på museet i Leiden, havde bl.a. set på indridsede kendemærker på værktøj for at efterspore om håndværkerne fra Deir el Medina var udflyttet til Amarna. Indtil videre havde han dog ikke fundet nogen sammenhæng. Alabaststenbruddene nord for Stele X i Sheik Said var af stor betydning for Amarna, og *Bart Vanthuyne* fra Leuven Universitet argumenterede for, at kort over Amarna burde inkludere dette vigtige sted. De sidste oplæg handlede om nutiden og fremtiden for Amarna, hvor *Hamada Kellawy* fra Antikvitetsministeriet i Cairo talte om "site management" og *Gemma Tully* fra Cambridge Universitet om sit projekt med at inddrage den lokale befolkning i forståelsen for Amarnas betydning og bevaring. De har bl.a. lavet en børnebog med aktiviteter med titlen "Amarna under solen".

De to dage afsluttedes med et foredrag af *Nadine Möller* fra Oriental Institute i Chicago og leder af udgravningerne i Tell Edfu. Hun så på urbanisme generelt og sammenlignede Amarna med deres nye udgravninger i Tell Edfu, hvor der senest er fundet beboelse fra Ny Rige.

Tine Bagh

Om udgravningerne og restaureringsarbejdet af Det store Atentempel:

- http://www.amarnaproject.com/pages/recent_projects/excavation/great_aten_temple/ og den seneste rapport fra maj-juni 2019:
- <http://www.amarnaproject.com/documents/pdf/great-aten-temple-report-May2019.pdf>



II Tutankhamon Study Day

I anledning af at den store Tutankhamon-udstilling skulle åbne den 2. november afholdt Friends of the Petrie Museum den 26. oktober et seminar, arrangeret af Jan Picton, om genstande fra kongens grav. To gæsteforelæsere udefra gav to forelæsninger hver.

Om formiddagen indledte *Lise Manniche* med en præsentation af Tutankhamons salvekar, som også kan læses i Papyrus 37/1 2017. Derefter fortsatte *Olaf Kaper* fra Leiden med at fortælle om de to sorte statuer, som ofte kaldes "guardian statues", fordi de var opstillet som om de bevogtede den væg, som kongen lå begravet bag. Deres sorte farve mere end antyder, at de har en rolle at spille i kongens genfødselsproces (hvor den afdøde kan afbildes med den frugtbare mulds sorte farve). Olaf Kaper havde fundet en alternativ rolle for dem. Nøglen til fortolkningen ligger i en kølle, kongen holder i hånden, oprindelig et våben, men også et instrument anvendt i indvielsen af ofre til en gud. Dernæst havde Olaf fået den ide at undersøge, hvad det egentlig var, der lå imellem de to statuer, som de var sat op i graven. Han identificerede bunken som rester af et offer bestående af organisk materiale (en sivmåtte, planter mm) og et par krukker med deres indhold, hvilket kunne være netop det, der afbildes på tempelvæggene, hvor ofrene flankeres af de royale figurer med deres køller i hånden. Konklusion: vi har her i graven en installation, der viser Tutankhamon ofrende til sit afdøde selv.

Efter frokost var Lise på banen igen med et indlæg om Tutankhamons trompeter (også præsenteret for medlemmer af DÆS ved et foredrag i efteråret 2018). Særlig vægt var lagt på trompeternes historie i moderne tid, hvem blæste i dem, og hvad var resultatet, samt på den ganske væsentlige opdagelse af trompetens rolle i det langt senere tempel i Musawwarat es-Sufra i Sudan, som kan forklare, hvorfor trompeterne overhovedet endte som gravudstyr i Tutankhamons grav. Ligesom de spillede en rolle for Osiris, var de til stede under den afdøde konges genfødsel som det lille solbarn, der dukker frem fra en lotusblomst. Et relief i templet giver en nøjagtig parallel til den kendte træskulptur af Tutankhamons hoved i lotusblomsten.

Som afslutning talte Olaf om tekstilerne i Tutankhamons grav. Kongen havde langt over 100 underbeklædninger med, hver enkelt økonomisk foldet sammen til en lille pakke. De fornemme tunikaer og andre klædningsstykker har turneret på udstillinger i original og kopi. Linnedstykker indhyllede de mange figurer og andre effekter i graven, men er nu forsvundet. Af særlig interesse var forklaringen på, hvorfor kongen havde to tyrehaler og to kongelige klædninger med i sin kiste. En sarkofag i Cairo-museet tilhørende kong Mernptah, genanvendt i Delta-regionen, har på sit gulv en fremstilling i meget lavt relief af diverse ting og sager, der hørte til i en kongelig begravelse – inklusive et dobbelt sæt tøj og andre effekter i to eksemplarer. Det dobbelte sæt er nu ikke længere et mysterium, men åbenbart helt efter bogen.

Lise Manniche

De ægyptiske antikvitetsmyndigheder fortsætter med at åbne arkæologiske lokaliteter, for eksempel grave og pyramider, der ikke hidtil har været tilgængelige, for besøgende. Der er endnu ikke kommet noget tal på, hvor mange turister, der gæstede landet i 2019, men vi ved, at det går langsomt fremad. Åbningen af Grand Egyptian Museum (GEM) i 2020 vil forhåbentlig få endnu flere til at lægge vejen forbi. For ja, de officielle meldinger er stadig, at GEM åbner i 2020. I en artikel på det amerikanske medie CNN's hjemmeside sår journalisten dog en smule tvivl om, hvorvidt det er muligt at åbne allerede i 2020, selvom antikvitetsminister Khaled el-Anany fastholder, at mere end 80 pct. af museet nu er færdigt. Allerede i dag kan man mod USD 250 pr. person komme på omvisning med guide på GEM. Ægyptiske kritikere, herunder arkæologen Monica Hanna,

udtaler i samme artikel, at GEM var tidligere præsident Mubaraks "forfængelighedsprojekt", som aldrig skulle have været søsat. Hanna tilføjer, at Ægypten er et af de lande, som turister har mindst lyst til at genbesøge, og at det ikke ændrer sig uanset hvor mange nye museer, man åbner. Hanna mener, at turister vil have mere lyst til at genbesøge Ægypten, hvis man fra myndighedernes side i stedet forsøgte at få den offentlige transport til at fungere, dæmmede op for ægypternes turistchikane – og sørgede for renere toiletter! Denne Siden Sidst-skribent mener, at Monica Hanna har en delvis pointe. Mange turister ønsker ikke et genbesøg i Ægypten blandt andet af ovenstående grunde, men når det er sagt, så er der heldigvis endnu flere, der kommer igen og igen, fordi Ægypten er så meget andet end chikanerende sælgere og beskidte toiletter.

For eksempel er Ægypten landet, hvor ingen kan stikke en spade i jorden uden at støde på noget fra oldtiden. Det kan være småting i form af potteskår og mønter, men det kan også være dele af større bygninger, for eksempel templer. For nylig nærmest snublede de ægyptiske myndigheder over en lang række græsk-romerske monumenter i de østlige og mellemste dele af Alexandria. Monumenterne er fordelt over omkring 20 forskellige arkæologiske lokaliteter i byen, og de blev fundet, da man undersøgte stederne for at give tilladelse til byggeri. Nu skal 22 ægyptiske og udenlandske arkæologiske hold i gang med at udgrave de forskellige steder, inden der kan gives byggetilladelser. Mange andre steder i Ægypten er gravesæsonen for alvor gået i gang, og der er ingen tvivl om, at efterårssæsonen 2019 også vil bringe nye, spændende fund til veje.

FUND OG FORSKNING

Herakleion: en sunken by

Den antikke, ægyptiske by Herakleion (af grækerne kaldt Thonis), der lå omkring 30 km øst for Alexandria, var engang en travl havneby. Man mener, at byen forsvandt efter et kraftigt jordskælv, der udløste en tsunami, som skyllede det meste af byen i havet i Ptolemæus VIII's regeringstid. Resterne af byen forsvandt samme vej ved endnu en naturkatastrofe i det 8. århundrede. Herakleion ligger i dag 45 m under Middelhavets overflade, og den blev genopdaget for godt 20 år siden. Dykkere og marinarkæologer har netop gjort nogle meget interessante fund i byen under ledelse af arkæologen Franck Goddio. Ved at kombinere en

række oplysninger, herunder geofysiske data fra satellitter, har man været i stand til at udforme så detaljerede skanninger af havbunden, at holdet kunne fastslå, at der lå en gruppe mindre havneanlæg tæt på Herakleion, som man ikke hidtil har kendt til. Det vigtigste fund var dog et lille tempel, hvis ruiner dateres til det 4. århundrede f. Kr. Templet ligger under 3 meter sediment, men indeholder genstande, der stadig er intakte efter mere end 1000 år under vand. Det drejer sig blandt andet om sølv- og bronzegenstande, keramik og mønter fra Ptolemæus II's regeringstid. Hertil kommer keramik, smykker og andre genstande, som man har fundet i skibsvrag i samme område.

■ Lagt på nettet august 2019
<https://www.franckgoddio.org/projects/sunken-civilizations/heracleion.html>

Alexandria var en teaterby

En ægyptisk-polsk ekspedition i Alexandria gjorde i sommer et opsigtsvækkende fund. Det drejer sig om området omkring Kom el-Dikka, som er mest kendt for sit velbevarede romerske teater, udgravet af polske arkæologer i

Mosaik fra nettet.



1960'erne. Nu er der afdækket et større boligkvarter, hvor der i et af husene lå et velbevaret mosaikgulv. Kvarteret rummer endnu et lille teater, et storslået "kejsersligt" badeanlæg og 22 "forelæsningslokaler", hvilket kunne tyde på, at de er en del af en læreanstalt – et universitet. Det har tilsyneladende været aktivt fra det 4. til det 7. årh. e.Kr. Mosaikgulvet med snoninger og blomstermoter minder med sin store cirkel indskrevet i et kvadrat om dem, der findes i triclinium, spisestuen, i fine, romerske hjem i både i Rom og i Alexandria. LM.

■ Lagt på nettet 18. juli 2019
<http://english.ahram.org.eg/News/338223.aspx>

Akhenaten i Heliopolis

Det tysk-ægyptiske hold af arkæologer, som arbejder i Matarya i Heliopolis ved Cairo, har gjort flere fund i årets første måneder. Det var som bekendt her, det store tempel til solguden Ra var placeret. Under udgravninger af den sydvestlige del af templet fandt arkæologerne rester af vægge, der var fem til syv meter tykke. Desuden fandt man fragmenter af store palmesøjler udført i lyserød granit. Det mest interessante fragment stammer fra et relief, som forestiller kong Akhenaten som sfinks. Fundet af dette relief viser, at selvom Akhenaten i løbet af sin regeringstid lod mange templer falde fra hinanden økonomisk, så var dette ikke tilfældet med templet i Heliopolis, det oldgamle centrum for solkulten.

I et andet område opdagede arkæologerne resterne af endnu et tempel, som man kunne datere til Nektanebos I (380 - 363 f. Kr.). Dietrich Raue, som leder udgravningerne, forklarer, at dette tempel var det sidste store byggeri i Heliopolis efter 2400 års historie. Og selvom arkæologerne også har fundet fragmenter i dybere lag, som ser ud til at bære Merenptahs navn, og som indikerer, at der ligger rester fra endnu et tempel længere nede, er det for vanskeligt at grave længere ned i dette område.



Foto Dietrich Raue.

■ Lagt på nettet d. 21. maj 2019
<https://www.wissenschaft.de/geschichte-archaeologie/neue-funde-am-platz-der-schoepfung/>

Sakkara

DEN TØRRE VOLDGRAV

Polske arkæologer i Sakkara har i den foregående sæson koncentreret sig om at udgrave i området mellem Djosers trinpyramide og den vestlige del af den såkaldt "tørre voldgrav". Her har man fundet flere dusin mumier, der er omkring 2.000 år gamle, og som for de flestes vedkommende var stedt meget beskedent til hvile.

Et af de mest gådefulde elementer i Djosers begravelseskompleks er den tørre voldgrav. Voldgraven er en enorm grøft, skåret ud af grundfjeldet, 40 m bred og omkring 20 m dyb. Det betyder, at voldgravens bund er på samme niveau som gravkammeret i Trinpyramiden. På trods af voldgravens størrelse er den næsten usynlig, da den er

fyldt med sten og sand. Næsten præcis på Trinpyramidens øst-vestvendte akse fandt man to vandrette tunneller. De er udhugget i voldgravens sider og har tværgående vægge, trapper og en række af dybe nicher, der fører til Djosers Trinpyramide. I et lille rum forbundet med en af tunnellerne fandt arkæologerne en rituel harpun dekoreret med slanger. Den dybe grøft har måske oprindeligt været en del af et stenbrud, men er senere blevet transformeret til en del af det kongelige gravkompleks. Måske er grøften tænkt som ruten, som den døde konge må rejse ad for at kunne genopstå.

■ Lagt på nettet 28. juni 2019
<https://www.thefirstnews.com/article/dozens-of-mummies-dating-back-2000-years-found-next-to-worlds-oldest-pyramid-6545>

Knækpyramiden i Dahshur

Knækpyramiden tilskrives Cheops' far Snofru og repræsenterer det første forsøg på at bygge en pyramide med glatte sider i stedet for en trinpyramide. Forsøget var ikke en succes, da Snofrus ingeniører regnede forkert. Pyramidens første 47 m, der i det store hele har beholdt deres glatte lag af kalksten, har en hældning på 54°. Herefter ser det ud til, at der er opstået revner i pyramidens sider, måske fordi vinklen var for stejl. Det ser ligeledes ud til, at bygnin-



DÆS-medlemmer ved knækpyramiden i 2011. Foto LM.

gen var konstrueret på en alt for ustabil undergrund, og det endte med at være nødvendigt at ændre hældningen til 43°. Denne ændring i hældning er så karakteristisk, at det kan ses langvejs fra, at pyramiden "knækker" omtrent midt på. Hvad kongen sagde til den knækkede pyramide ved vi ikke noget om, men vi ved, at han fik bygget endnu en pyramide med en perfekt 43° hældning, nemlig Den Røde Pyramide, også i Dahshur.

Nu er Knækpyramiden så endelig åbnet for publikum. Gennem en åbning på pyramidens nordlige side skal man klatre 79 m ned gennem en smal tunnel for at komme til kamrene dybt inde i monumentet. Man kan også besøge en 18 m høj "satellitpyramide" ved siden af, der formentlig var opført til Snofrus dronning Hetepheres. Denne meget mindre pyramide har ikke været åben siden den blev udgravet i 1956.

■ Lagt på nettet d. 15. juli 2019
<https://www.livescience.com/65944-bent-pyramid-egypt.html>

Sesostris II's pyramide i el-Lahun, Fayum

Nu kan man endelig komme ind i Sesostris II's pyramide i el-Lahun i Fayum. Det bekendtgjorde antikvitetsminister Khaled el-Anany tidligere i 2019. Man har fjernet skærver, sand, sten, skrald og andet, der lå i pyramidens korridorer og gravkammer; man har installeret trapper for nemmere adgang til pyramiden, og man har genopsat blokke, der var faldet ned i korridorerne. De oprindelige gulvsten er blevet restaureret, og der er opsat elektrisk lys i pyramiden. Pyramiden er bygget af soltørrede lersten. Den var 106 m lang, 48,6 m høj og havde en hældning på 42°35'. Pyramiden ligger på en naturlig kerne af sten, som er blevet hugget til. Åbningen af Sesostris II's pyramide er ligesom åbningen af Knækpyramiden et forsøg på at tiltrække flere interesserede turister ved at gøre tidligere utilgængelige lokaliteter tilgængelige.



DÆS-medlemmer ved el-Lahunpyramiden i 2017.
 Foto LM.

■ Lagt på nettet d. 28. juni 2019
<http://english.ahram.org.eg/News/337002.aspx>

Restaurering af templet i Amarna

Barry Kemp og hans britiske kolleger fortsætter deres utrættelige arbejde med at restaurere fundamenter af bygninger i el-Amarna, således at man som besøgende kan identificere dem og prøve at forestille sig hvordan de har set ud. Lige nu gælder det restaureringen af omridset af det store Aten-tempel. For at finansiere indkøb, udhugning og placering af de fine kalkstensblokke fra Turah oppe ved Cairo brugte de crowd-

funding, hvor man ved at donere et beløb kunne få sit navn indskrevet i bygningen. Dog ikke i sten, ej heller ikke synligt, men printet på et ark plast(?), der blev lagt mellem skifterne. Så her ligger der nu, på et materiale lige så uforgængeligt som sten indsat i rammen foran den første stenpylon, navnet på Dansk Ægyptologisk Selskab på tre blokke. LM.

2. dynasti i Abydos

I 2019 har arkæologer fra North Abydos Expedition fundet et stort antal fragmenter af lersegl med hieroglyffer. Fragmenterne stammer fra Khasekhemwy regeringstid i 2. dynasti (omkring år 2700 f. Kr.). Det var ham, der fik bygget den enorme indhegning omkring det kultiske anlæg, der i dag er kendt som Shunet el-Zebib. Seglene blev fundet uden for monumentets østlige hjørne og udgør håndgribelige beviser på aktiviteter i området. Her har man brudt seglene på forskellige typer af beholdere af keramik, kasser og poser. Beholdernes indhold har været brugt i de ritualer, der omhandlede kongen. Nogle af seglene stammer muligvis fra en dør eller port, som man har åbnet og lukket adskillige gange, hver gang med et nyt segl. De gamle blev smidt på gulvet, hvor de kom til at ligge i næsten 5000 år.

■ Lagt på nettet 13. juni 2019
<https://abydos.org/blog/2019/6/13/the-most-impressive-finds-ever-made-at-abydos>





Værksteder i Western Valley

Da Zahi Hawass holdt foredrag i København d. 26. februar i år, omtalte han blandt andet nogle "arbejderhuse", han og hans folk havde fundet i Western Valley, der er den *wadi* (ørken-dal), der er en del af systemet omkring og inkluderende Kongernes Dal, nærmere bestemt mellem Ays grav og den ufuldendte grav KV 65. Her finder vi klippegravene tilhørende Amenhotep III (KV 22) og Ay (KV23). I foredraget blev der sammenlignet med Deir el-Medina, der primært rummer beboelseshuse og ejernes grave, men de nye udgravninger afslører, at der i Western Valley ud over hytter med to rum og ildsted også er tale om andre faciliteter. Årets fund blev præsenteret den 10. oktober og fulgt op i pressen og andre sociale medier.

Det viser sig, at der blev fundet så mange redskaber og halvfabrikata af forskellig art, at der må være tale om

værksteder og lagre til gravudstyr. Mest bemærkelsesværdigt er et stort antal indlæg af sten beregnet til en kongelig, gylden kiste med fjermønster. Fundet giver os et væld af informationer om fremstillingsteknik og organisationen af alle de aktiviteter, der i lang tid må have været en permanent foreteelse i Kongernes Dal lige siden de første kongegrave blev anlagt i begyndelsen af det 18. dynasti, og især i den periode i slutningen af samme, hvor disse aktiviteter har fokuseret på de grave, der netop blev anlagt her i Western Valley. En sølvfingerring med Amenhotep III's navn, ostraka med skitser og mumiere-

ster blev også vist frem under pressekonferencen.

Det giver også en antydning af, hvor man kunne have opbevaret gravudstyr, som af den ene eller den anden grund blev til overs, som f.eks. det, der oprindeligt blev fremstillet til Amenhotep III's efterfølgere, men som til slut fandt anvendelse i Tutankhamons grav. De fundne hytter har måske været lidt for trange til så store genstande som Tutankhamons gyldne skrin, men de kunne have været opbevaret i en af de ufuldendte grave. Se artiklen om "Tutankhamons evighed" andetsteds i dette nummer. LM.

<https://www.voanews.com/gallery/new-discoveries-egypts-valley-monkeys>
http://www.leben-in-luxor.de/luxor-news_2019_10_pk_kv65.html

Massefund af kister i Luxor

I den del af den thebanske nekropol, der bærer navnet Assasif (umiddelbart sydøst for Deir el-Bahari, tæt ved det store Metropolitan Museum of Art-hus og TT 28) blev fundt ægyptiske arkæologer for nylig en massebegravelse. Kisterne er meget velbevarede og har ikke været rørt i nyere tid. Fundet blev

Foto Ministry of Antiquities.



offentliggjort ved en pressekonference d. 19. oktober og var al opmærksomheden værd. Kisterne er af træ og rigt udsmykkede med religiøse motiver på gul baggrund (ferniserede?) og af en type, der blev brugt sidst i 22. dynasti. Kisterne lå i to lag, 30 i alt, hvoraf 23 tilhører mænd, 5 kvinder og 3 børn. De voksne var tilknyttet kulten af Amon og Khonsu. To af dem blev åbnet under pressekonferencen. De blev d. 15. november kørt med lastbil til det nye museum i Cairo. Deres indhold er en potentiel guldgrube for specialister i sundhed, sygdom og familierelationer, men vi må vente og se om der bliver givet tilladelse til den slags undersøgelser. LM.

■ Lagt på nettet 15. oktober 2019 med opfølgning den 19. oktober <http://english.ahram.org.eg/News/353196.aspx>

Hele den lange pressekonference kan ses her

<https://www.facebook.com/luxortimesmagazine/videos/723917784738900/>

Forhistorisk i Aswan

Et ægyptisk hold arkæologer, der arbejder i ørkenen nordøst for Aswan, har fundet tusinder af klipperistninger, der stammer fra forhistorisk tid. De blev fundet i klipperne omkring en cirkelformet ørkendal og forestiller blandt andet dyr, som boede i området i forhistorisk tid: giraffer, elefanter og krokodiller. Andre viser en mindre bebyggelse med scener af kvæg, der græsser og plantning af træer. Der er angiveligt også fundet afbildninger af kongelige symboler såsom falkeguden Horus.

■ Lagt på nettet d. 9. maj 2019 <http://english.ahram.org.eg/News/331279.aspx>

Foto Federico Taverni.

MUSEUMSnyt

Kha og Merits salvekar

I 1906 fandt en italiensk ekspedition i Deir el-Medina Kha og Merits underjordiske gravkammer under det allerede kendte gravkapel. Det var intakt. Kha var bygmester sidst i det 18. dynasti. Gravkapellet med vægmalerier eksisterer stadig, omend noget ramponeret, men alt det, der blev fundet, kan i dag ses i det ægyptiske museum i Turin. Nu er mere end 20 kar fra gravfundet blevet analyseret af kemikere fra universitetet i Pisa. Indholdet af krukkerne blev ikke forstyrret, men der blev udelukkende anvendt en ekstrem lav koncentration af dufte i luften (ultraspor) opfanget ved i nogle dage at dække dem med plastik, som blev udsat for SIFT-MS (Selected Ion Flow Tube-Mass Spectrometry). Vi afventer med spænding resultaterne af den endelige analyse. LM.

■ Lagt på nettet 15. juli 2019 <https://www.unipi.it/index.php/news/item/15771-il-profumo-dei-repertiraconta-la-storia-dell-antico-egitto>

De kristne holdt af fiskesovs

I papyrussamlingen i Basel har Sabine Huebner opdaget et brev og påvist, at det er det ældste, kristne privatbrev fra i Ægypten (P.Bas. 2.43). Det er skrevet på græsk og stammer fra omkring 239 e.Kr. Det blev fundet i Theadelphia i den vestlige del af Fayum som en del af



en samling på 1000 papyrusedokumenter ("Heroninus-arkivet"), hvoraf 400 indtil nu er udgivet. Resten ligger og venter. Brevet er skrevet af en mand ved navn Arrianos til hans bror Paulos. Efter at have mindet broderen om nogle finansielle transaktioner angående opkøb af land – det var det egentlige ærinde med brevet – skriver Paulos: "Men send mig også fiskeleversovsen, den bedste du kan få." Det følges af hilsener fra moren og andre familiedemedlemmer. "Jeg beder til at du har det godt i Herren". Hvor franskmænd sværger til sennep, amerikanere (og resten af verden) til tomatketchup og japanerne til soya, brugte romerne i oldtiden fermenteret fiskesovs ved navn garum og liquamen. Der ligger opskrifter til begge på nettet. Det blev måske ligefrem eksporteret til romerne i Ægypten? LM.

Sabine Huebner, *Papyri and the Social World of the New Testament*, Cambridge 2019.

<https://www.unibas.ch/en/News-Events/News/Uni-Research/The-world-s-oldest-autograph-by-a-Christian-is-in-Basel.html>

■ Lagt på nettet 11. juli 2019





Nyt brød med gammel gær

Med udgangspunkt i rester af indholdet af gamle ølkrukker i Boston har forskere genoplivet en antik gær. Mikrobiologen Richard Bowman fra University of Iowa podede næringsstoffer på krukernes inderside og sugede gærcellerne ud med en kanyle. Seamus Buckley, der beskrives som "gastroægyptolog" og hobbybager, dyrkede dem videre i en uge for at forsøge at fremstille en surdej. Eksperimentet lykkedes. Boblerne var mindre end sædvanlig, men til gengæld mere aktive. Derpå tilsatte han hjemmemalet byg og en korn; en pressemeddelelse tilføjer kamut (en rekonstrueret "antik" hvedesort). Han bagte det i en almindelig ovn, ikke i krukker, som ægypterne gjorde, og det lykkedes ham at fremstille et velbagt og lækkert duftende brød. Prøver fra krukkerne kom med til laboratoriet for at analysere gærcellerne nærmere, uden at bakterier fra luften kunne forplumre resultaterne. I laboratoriets sterile omgivelser underkastes de nu gen-sekventering, en slags afkodning af DNA. Gærceller kan faktisk ligge i dvale meget længe og genoplives efter behov. Der er nu planer om at samle prøver af gærrester fra forskellige perioder og ikke bare bage kloner af oldægyptisk brød. LM.

■ Lagt på nettet 7. og 8. august 2019
<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-49262255>
<https://www.smithsonianmag.com/smart-news/bread-was-made-using-4500-year-old-egyptian-yeast-180972842/>



Foto
Tine
Bagh.

Bes på vej

I oktober åbnede en længe ventet særudstilling om guden Bes på Allard Pier-son Museum i Amsterdam. Den kommer også til København, hvor den vises på Glyptoteket fra 30. april - 20. september 2020.

NYT PÅ NETTET

Se en bebyggelse udvikle sig

Siden 2007 har slovakiske ægyptologer, arkæologer og andre eksperter udgravet lokaliteten Tell el-Retaba, der ligger i den østlige del af deltaet.

Videnskabsfolkene bestemte sig for at præsentere deres mest interessante fund via 3D-video. På hjemmesiden kan man se, hvordan der så ud på stedet for 3500 år siden, gennem Anden Mellemtid under Hyksos, og i løbet af Ny Rige, særligt under Hatshepsut og Ramesses III. Animationsfilmen er næsten fire minutter lang og bygger på fund, særligt arkitektur, der er gjort på stedet. På den måde har man på en fængslende måde visualiseret lokaliteten gennem turbulente perioder i historien med både social kriser, klimaforandringer og migrationer.

■ Lagt på nettet 13. maj 2019
<https://spectator.sme.sk/c/22119025/slovak-egyptologists-show-how-an-ancient-egyptian-settlement-looked.html>

Alt om Tutankhamon

Tutankhamon er altid interessant, og fundet af hans grav i 1922 hører stadig

til en af de største, arkæologiske opdagelser. Det var der ingen der vidste, da Howard Carter opdagede graven, men heldigvis var fotografen Harry Burton til stede og dokumenterede udgravningen i otte år. Burtons fotografier viser ikke blot den næsten uendelige strøm af genstande – fra kar over beklædning til musikinstrumenter – men også de forhold, som arkæologerne arbejdede under. Burtons sort/hvide fotos er blevet farvelagt digitalt og giver en helt anden effekt end den, man er vant til.

Griffith Institutes online samling "Tutankhamun: Anatomy of an Excavation" er nok det bedste sted på nettet, hvis man vil have det samlede overblik over Howard Carter og Lord Carnarvons opdagelse af graven. Her kan man ikke blot læse Carters journaler og se Burtons fotos, man kan også se kort, tegninger og detaljerede genstandskort over alle gravens genstande (se f.eks. fig. 1 s. 5 og fig. 21 s. 18 i dette nummer). Det er gratis at tilgå alle de digitaliserede journaler, kort, fotos og så videre, og siden er for alle – fra skolebørn til de professionelle ægyptologer eller arkæologer.
<http://www.griffith.ox.ac.uk/discoveringTut/>

Digitaliserede skatte

François Olivier, der er chef for det franske forlag Meretseger Books, har netop lanceret et nyt initiativ, nemlig hjemmesidesektionen "Digitaliserede skatte". Her finder man nogle af de mest sjældne bøger inden for ægyptologi og oldtidens middelhavskulturer, der alle er blevet digitaliserede og kan læses online som e-bøger. Indtil videre er der omkring 30 forskellige titler tilgængelige, og nye kommer til hver måned. Det er gratis at læse bøgerne, ligesom samme hjemmesides sektion med billeder fra Ægypten. Her er der indtil videre omkring 15.000 billeder fra forskellige lokaliteter i Ægypten. Se under punktet Egypt in Pictures i menuen.
<https://www.meretsegerbooks.com/digitized-treasures.php>

Tutankhamons evighed*Lise Manniche***Verden i en skål.
Bemalet fajance fra det Ny Rige***Rune Nyord***Frøens rolle
i det gamle Ægypten***Mette Gregersen***To konferencer i London***Tine Bagh og Lise Manniche***Siden sidst***Louise Alkjær*